

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΛΕΣΧΕΣ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΕΠΙ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Και πρώτα το όνομα Λέσχη: συνδέεται ετυμολογικά με το ρήμα λέγω ή το ουσιαστικό λέχος, δηλώνει το δημόσιο τόπο όπου οι αργόσχολοι «λεσχηνεύουν», δηλαδή κάθονται και φλυαρούν. Είχαν μάλιστα και τον προστάτη τους Θεό τον Λεσχηνόριο Απόλλωνα¹. Με την ευρύτερη αυτή έννοια η λέσχη υπήρξε μορφή συσσωματώσεως που η τυπική εξέλιξή της συντελέσθηκε στην Αγγλία με κυρίαρχο κίνητρο εταιρισμού την κοινωνικότητα². Η κοινωνικότητα όμως προϋποθέτει διαθέσιμο χρόνο από μέρους των μελών που εγγράφονται σε μια λέσχη, οικονομική επάρκεια για να καταβάλουν κάποια συνδρομή³. Έτσι η ύπαρξη λέσχης αποτελεί φαινόμενο αστικής κοινωνίας ή τουλάχιστον κοινωνίας που οδεύει στον εξαστισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι η Αγγλία από ενωρίς γνώρισε τέτοιας μορφής κοινωνική οργάνωση. Η ελισαβετιανή εποχή αριθμούσε πολλές λέσχες, το ίδιο και η Γαλλία του 18ου αιώνα ή η Γερμανία. Πολλές όμως από τις λέσχες αυτές που λειτουργούσαν για να καλύψουν ανάγκες κοινωνικότητας, ψυχαγωγίας των μελών τους (ως κέντρα χαρτοπαίξιας, καφενεία) μεταβλήθηκαν σε πολιτικές λέσχες⁴. Κοινό τότε σημείο αναφοράς των μελών τους αποτελεί η κοινή ιδεολογία. Η πολιτική λέσχη λοιπόν είναι οργάνωση - εταιρεία, όπου κύριος στόχος των μελών της που εθελούσια εγγράφονται σ' αυτή, είναι η άσκηση επιδράσεως στο αποτέλεσμα των εκλογών, στην ηγεσία του πολιτικού κόμματος ή στην πορεία των δημοσίων υποθέσεων. Έτσι στις λειτουργίες της πολιτικής λέσχης περιλαμβάνονται η διαμόρφωση, διατύπωση, έντονη προβολή της πολιτικής απόψεως, η υποστήριξη ηγέτη κόμματος, η πολιτική διαπαιδαγγωγή και καθοδήγηση του ψηφοφόρου⁵.

Πολιτικές λέσχες μπορεί να θεωρηθούν οι αθηναϊκές εταιρείες και τα ρωμαϊκά *sodalicia*⁶. Στα νεώτερα χρόνια πρότυπο πολιτικής λέσχης ήταν η Green Ribon του Anth. Shaftesbury επί Ιακώβου 2ου, οι Hampden clubs του John Cartwright και οι White και Brooks. Οι δύο τελευταίες, ενώ αρχικά λειτούργησαν ως καφενεία και χαρτοπαικτικά κέντρα,

1. Βλ. πρόχειρα Μεγάλλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός», τ. 16, Αθήναι 1931, σ. 18, όπου λ. «λέσχη».

2. *Encyclopedia of the Social Science* (= ESS), τ. 3, N. York 1963, σ. 574.

3. M. Agulhon, *Le cercle dans la France Bourgeoise 1810-1848, Etude d'une mutation de sociabilité*, έκδ. *Cahiers des Annales*, ap. 36, Paris 1977, σ. 18.

4. ESS, ό.π., σ. 577.

5. *International Encyclopedia of the Social Science* (= IESS), τ. 12, 1968, σ. 215.

6. ESS, ό.π., σ. 574-575.

στην περίοδο των αγώνων για κοινοβουλευτικές μεταρρυθμίσεις, μεταβλήθηκαν σε πολιτικές λέσχες των Whigs. Οι Tories ίδρυσαν το 1832 τη λέσχη Carlton⁷.

Ενώ όμως στην Αγγλία η λέξη club μπορούσε να δηλώνει την πολιτική ή απολιτική λέσχη, η Γαλλική επανάσταση καθιερώνοντας την πολιτική κοινωνικότητα με την ίδρυση πολιτικών λεσχών, τη συνέδεσε με την πολιτική πράξη⁸. Και τούτο γιατί, εφόσον η πολιτική συμπεριφορά δανείζεται στοιχεία κοινωνικότητας και εφόσον, αντίθετα, η κοινωνική συμπεριφορά έχει πάντοτε την τάση να χρωματίζεται πολιτικά, η οργανωμένη πολιτική δεν αποτέλεσε την εποχή αυτή, και αργότερα πολύ περισσότερο, παρά την αποκατάσταση μιάς σύνδεσης μεταξύ εταιρειών, συλλόγων, λεσχών, κύκλων, καφενείων⁹. Έτσι η πολιτική πρακτική δανείζεται τις μορφές οργανώσεως της από τις μορφές της οργανωμένης κοινωνικότητας. Ακόμη κάθε χώρος οργανωμένης κοινωνικότητας (εταιρεία, σύλλογος, αναγνωστήριο) σε στιγμές πολιτικο-κοινωνικής κρίσεως μεταλλάσσεται σε χώρο οργανωμένης πολιτικής¹⁰. Την εποχή λοιπόν αυτή, και κυρίως αργότερα, η ένταξη στην club αποτελεί πρακτική των αστών σ' αντίθεση με τη συμμετοχή στους κύκλους των σαλονιών, που αποτελεί, τουλάχιστον μέχρι το 1830, πρακτική των ευγενών¹¹.

Πλήθος πολιτικών λεσχών ιδρύθηκαν στη Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Αυστρο-Ουγγαρία με σημεία αιχμής το 1792-1795, 1848 και σημαντικότερες τις γνωστές ως των Γιακοβίνων¹². Τα συστατικά της ιδεολογίας και η μορφή οργανώσεως των λεσχών αυτών σχετίζονται με τις τεκτονικές στοές. Και τούτο γιατί, μολονότι ο τεκτονισμός δεν αποκαλύπτει επαναστατικό πνεύμα, αφού αποδέχεται την εξουσία του βασιλιά και αρνείται την κοινωνική αναστάτωση, προτείνοντας στα μέλη του ως πρότυπο την ανεξιθρησκεία, την πρόοδο, την ευδαιμονία κ.λπ., αρνείται τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές¹³. Ο εκλαϊκευμέ-

7. R. K. Webb, *Modern England from the Eighteenth Century to the Present*, N. York 1980², σ. 163-164, 212-213. — IESS, ό.π., σ. 215.

8. M. Agulhon, ό.π., σ. 47.

9. M. Agulhon, ό.π., σ. 67, 70.

10. M. Agulhon, ό.π., σ. 70.

11. M. Agulhon, ό.π., σ. 52-53, 82.

12. A. Cochin, *Les sociétés de pensée et la démocratie*. Etudes d'histoire révolutionnaire, Paris 1921. — Helm. Reinalter, Jakobiner, in *Mitteuropa*, Innsbruck 1977. — M. Gilli, *Pensée et pratique révolutionnaire à la fin du XVIII siècle en Allemagne*, έκδ. Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 1983. — M. Agulhon, *Pénitens et Francs-Maçons de l'ancienne Provence*, Paris 1984², σ. 216 κ.ε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μελέτη του M. L. Kennedy, *The Jacobin Clubs in the French Revolution. The First Years*, Princeton, N. Jersey, 1982.

13. Βλ. σχετικά Marg. C. Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*, σειρά Early Modern Europe, αρ. 3., London 1981. — M. Cubells, «Franc-maçonnerie et société: Le recrutement des loges à Aix-en-Provence dans la deuxième moitié du XVIII siècle» εις *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, τ. 33 (1986), σ. 463.

νος εξισωτικός ανθρωπισμός του τεκτονισμού, οι πολιτικές και κοινωνικές αρχές του αποτελούν τα στοιχεία που μεταθιβάζονται στο γιακοβινισμό, ο οποίος επαναδιατυπώνοντας το αίτημα της δημοκρατίας, ταυτίζεται με τις δημοκρατικές διεκδικήσεις¹⁴.

Η ίδρυση πολιτικών λεσχών ή η μεταβολή λεσχών ψυχαγωγίας σε πολιτικές, αποτελεί φαινόμενο κοινωνίας που οδεύει στον εκσυγχρονισμό. Οι πολιτικές λέσχες ανήκουν σε ορισμένο στάδιο κοινωνικής εξέλιξης: ασυμβίβαστες με απολυταρχικό καθεστώς είναι απαρχαιωμένες σε καθεστώς πλήρους κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης¹⁵.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ενώ στη Γαλλία του 1815 οι πολιτικές λέσχες σιγούν και οι μυστικές εταιρείες λαθροβιώνουν, στην Αγγλία του 1815 πληθαίνουν οι πρώτες, όπως η Hampden club που κυριαρχεί ο Henry Hunt. Η αγγλική αστική τάξη, ιδιαίτερα η πτέρυγα των ριζοपा-στών, διεκδικούν κοινοβουλευτικές μεταρρυθμίσεις που θα τους επιτρέψουν τη συμμετοχή τους στην εξουσία¹⁶.

Στην Επτάνησο πρόσκαιρη λειτουργία πολιτικών λεσχών αναφέρεται στην περίοδο της Γαλλοκρατίας¹⁷. Οι πολιτικές συνθήκες και η εναλλαγή των κατακτητών δεν επέτρεψαν τη συνέχιση της λειτουργίας τους. Αντίθετα λειτούργησαν αργότερα λέσχες συνεταιριστικές με σκοπό την ψυχαγωγία, εφόσον διέθεταν χαρτοπαίγνιο, μπιλιάρδο, καφεενείο. Το γεγονός ότι απαραίτητα πρόσφεραν στα μέλη τους αναγνωστήρια εφημερίδων, ελληνικών και ξένων, την ευχέρεια διαλόγου και ανταλλαγής απόψεων, τις εξομοιώνει ως προς τον εθνικό και πολιτικο-κοινωνικό ρόλο τους με τα αναγνωστήρια που λειτουργούσαν τον 18ο και 19ο αιώνα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ως κέντρα εθνικών και πολιτικο-κοινωνικών μετασχηματισμών¹⁸. Πολλές από τις λέσχες αυτές στην Επτάνησο μεταβλήθηκαν σε πολιτικές. Η μεταβολή αυτή και η ίδρυση νέων συντελείται μετά το 1848, συμπίπτει με το

14. M. Gilli, ό.π., σ. 297.

15. P. H. Amann, *Revolution and Mass Democracy, The Paris Club Movement in 1848*. Princeton University Press, New Jersey, 1975, σ. XIII. — M. Gilli, ό.π., σ. 297.

16. R. K. Webb, ό.π., σ. 163-164.

17. Γ. Μαυρογιάννη, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων* αρχομένη τη 1797 και λήγουσα τη 1815, τ. 1, Αθήναις 1889, σ. 116. — Σπ. Θεοτόκη, «Περί της εκπαίδευσης εν Επτανήσῳ (1453-1864)», εις *Κερκυραϊκά χρονικά*, τ. 5 (1956), σ. 23. — Λ. Χ. Ζώη, «Σύλλογοι και Λέσχαι εν Ζακύνθῳ», εις εφημ. «Πρόοδος», Ζάκυνθος, αρ. 235/15 Νοεμ. και αρ. 236/16 Νοεμ. 1933.

18. M. Gilli, ό.π., σ. 18, 303. — F. Parent-Lardeur, «Le rôle des cabinets de lecture et la diffusion de l'information claudesline sous la Restauration», εις *Actes du Colloque «Histoire et Claudesline du Moyen Age à la tère Guerre Mondiale*, Paris 1979, σ. 291-300. — Της ίδιας, *Lire à Paris au temps de Balzac. Les cabinets de lecture à Paris 1815-1830*, Paris 1981. Αντίστοιχο χαρακτήρα είχαν και στην Αγγλία τα αναγνωστήρια και οι φιλολογικές εταιρείες. Βλ. R. K. Webb, ό.π., σ. 151. — Για τη Ρουμανία, βλ. πρόχειρα L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, N. York - London, 1958, σ. 347, 368.

γαλλικό «κίνημα», όπως λέγεται, «των πολιτικών λεσχών» (clubs)¹⁹ και επιβεβαιώνει το χαρακτήρα τους ως φαινομένου πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών.

Το νησί που εξ αρχής παρουσιάζει τον μεγαλύτερο αριθμό πολιτικών λεσχών, με συγκεκριμένες λειτουργίες και «αποσαφηνισμένες» αναλογικά πολιτικές αρχές, με τη ζωηρότερη δραστηριότητα των μελών τους και ιδιαίτερα τη συνεργασία τους με τον κόσμο της υπαίθρου είναι η Ζάκυνθος. Του νησιού αυτού θα παρακολουθήσουμε όψεις της λειτουργίας των πολιτικών λεσχών στην περίοδο της Αγγλοκρατίας.

Η ίδρυση πολιτικών λεσχών στη Ζάκυνθο είναι απόληξη μακρόχρονης διεργασίας και πλέγματος μετασχηματισμών με αφετηρία, στη μικρή ιστορική διάρκεια, τη μεταφύτευση και διάδοση της γαλλικής επαναστατικής ιδεολογίας στα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας και κυρίως τη γαλλική παρουσία στο νησί²⁰, που μετέπλασε τις υφιστάμενες πολιτικοκοινωνικές σχέσεις πλήττοντας την παραδοσιακή κοινωνική δομή και δίνοντας νέο περιεχόμενο στην έννοια πατριωτισμός²¹. Αποδεσμεύοντας τις πιέσεις των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων επέτρεψε τη, βίαιη σε πολλές περιπτώσεις, διατύπωση αιτημάτων, ενίσχυσε και εκλαΐκευσε τρόπους συλλογικής συμπεριφοράς με μορφές οργανώσεως όπως οι τεκτονικές στοές και οι εταιρείες ή οι σύλλογοι²². Στις τεκτονικές στοές η εξοικείωση των μελών με τις ανθρωπιστικές αρχές της κοινωνικής ισότητας, αλληλοσύνης, ανεξίτηρσκείας, δημοκρατίας, μ' ένα σύστημα δηλαδή αξιών και ιδεών που εισχωρεί στα μεσαία κυρίως κοινωνικά στρώματα και εδραιώνει το ιδεολογικό περιεχόμενο του Διαφωτισμού²³, τους επι-

19. P. H. Amann, ό.π.

20. Ντ. Κονόμου, Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978), τ. 3. Πολιτική Ιστορία, τεύχ. Α' 1478-1800, Αθήνα 1981, σ. 169-203.

21. A. Soboul, «La Revolution Française. Probleme rational et réalités sociales», εις *Patriotisme et Nationalisme en Europe à l'époque de la Revolution Française et de Napoléon*. Actes du Colleeue XIIIe Congtès International des Sciences Historiques (Moscou 19 Août 1970), Paris 1973, σ. 29.

22. Για τις τεκτονικές στοές που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στη Ζάκυνθο βλ. εις Παν. Γ. Κρητικού, «Συμβολή του τεκτονισμού των Ιονίων Νήσων εις την απελευθέρωσιν του έθνους», εις *Πρακτικά τρίτου Πανιονίου συνεδρίου* 23-29 Σεπτ. 1965, τ. 3, Αθήναις 1967, σ. 295 κ.ε. Του ίδιου, *Περί τους τέκτονας, τον τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του έθνους*, εκδ. Τεκτ. Ίδρ. Ελλάδος, Αθήναι 1971, σ. 25 κ.ε., 48, 62, 68, 76, 159-172 κ.αλ. Για τις εταιρείες ή συλλόγους βλ. Π. Χιώτου, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. 6. Εν Ζακύνθω 1887, σ. 219 κ.ε. — Λ. Χ. Ζώη, ό.π.

23. M. Gilli, ό.π., σ. 31. — P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle. De Montesquien à Lessing*, Paris 1963, σ. 263-267. — A. Soboul, «La France maçonnerie et la Révolution Française», εις *Annales Historiques de la Révolution Française*, No 215 (1974), σ. 76.

τρέπει την προσέγγιση του εισαγόμενου γιακομπινισμού, όπως τούτο έγινε στην Ευρώπη²⁴. Τη συμβολή των στοών ως προς την εξοικείωση των μελών τους στις έννοιες ελευθερία - αδελφοσύνη, επισημαίνει ο πρίγκιπας Νικ. Υψηλάντης αναφερόμενος στην περίπτωση της μυήσεως του Γεωργίου Καντακουζηνού στη Φιλική Εταιρεία²⁵. Ο τεκτονισμός, παράλληλα με την προσφορά του στη διάπλωση ή συστηματοποίηση νέων κοινωνικών θεωριών, υπέδειξε και οργανωτικά πρότυπα στις μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργανώσεως του 19ου αιώνα. Μέλη στοών στελέχωσαν στην Ιταλία την καρμποναρία, αργότερα τις πτέρυγες δημοκρατικών ή μετριοπαθών φιλελεύθερων που μετέσχαν στην ιταλική αναγέννηση²⁶.

Η γαλλική κυρίως παρουσία στη Ζάκυνθο συντελεί στη σύνδεση ή στην πύκνωση των πνευματικών σχέσεων του νησιού με τη Γαλλία, πεδίο την εποχή αυτή εντυπωσιακών ιδεολογικών και κοινωνικών διεργασιών. Έτσι έκτοτε «σπουδαία τροπολογία ήρχισε να ενεργήται επί των ηθών... ουχί κατά την Παταύιον σοφίαν... αλλ' από τας νέας διδασκαλίας τας οποίας η Ιονική Νεολαία ηρύετο εις Παρισίους...»²⁷

Νέα ιδεολογική μετακένωση από τη Δύση και γόνιμη επεξεργασία και αποδοχή της εισαγόμενης ιδεολογίας και της πρακτικής της διαδόσεώς της θα συντελεσθεί στη δεκαετία του 1830. Είναι η δεκαετία που σηματοδοτείται από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τη δημιουργία εθνικού και πολιτικού κέντρου, από την Ιουλιανή επανάσταση στη Γαλλία και τα επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία, από την παραχώρηση στους Επτανήσιους προστατευόμενους κάποιων πολιτικών δικαιωμάτων από τον Αρμοστή λόρδο G. Grenville Nugent²⁸. Το ομόθηρσκο και ομόγλωσσο εθνικό κράτος, που ιδρύθηκε στον απέναντι κορμό της ελληνικής χερσονήσου, αποτελεί πόλον έλξεως και οι οικονομικοί δεσμοί με ελληνικά αστικά κέντρα, όπως η Πάτρα, η Σύρος, διαμορφώνουν την εθνική ιδέα. Καθοριστικό παράγοντα αποτελεί η αποκατάσταση τακτικής επικοινωνίας με τα ελληνικά λιμάνια, ιδιαίτερα της Πάτρας²⁹. Η σύνδεση γενικότερα της Επτανή-

24. R. Yedid-Halévi, *La sociabilité maçonnique et les origines de la pratique démocratique* (Thèse, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, Janvier 1981, ιδιαίτερα σελ. 154 κ.ε., 241. — Βλ. και M. Gilli, ό.π., σ. 297.

25. Α. Αγγέλου, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον ελληνισμό», *Ερανιστής*, τ. 15 (1978), σ. 234.

26. D. Gr. Kambouroglous, *Mémoires du Prince Nicolas Ypsilanti. D'après le manuscrit No 2144 de la Bibliothèque Nationale de Grèce*, έκδ. από τον —, Athènes 1901, σ. 67-68. — Παν. Γ. Κρητικού, *Περί τους τέκτονας...*, σ. 47.

27. Βλ. Cl. M. Lovett, *The Democratic Movement in Italy, 1830-1876*, London 1982, σ. 24.

28. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Β', 1800-1815, Αθήνα 1983, σ.10-42 — Ευγ. Β. Ταρλέ, «Ο ναύαρχος Ουσακώφ στα νησιά του Ιονίου», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 9 (1962), σ. 89.

29. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Β', σ. 69 κ.ε.

σου, κυρίως από το 1837, με ευρωπαϊκά λιμάνια, με ατμοταχύπλοα αυστριακά και βρετανικά³⁰, ευχαerαίνει τη συμμετοχή των κατοίκων του Ιονίου κράτους στις συντελούμενες ιδεολογικές διεργασίες. Εφόσον λοιπόν συλλογική συνείδηση είναι η μερική *αλληλοδιδέσδυση ατομικών συνειδήσεων*, ιδεολογικοί αγωγοί θα είναι τα άτομα που ποικιλόμορφα επικοινωνούν ή συνδέονται με το ελληνικό βασίλειο και, κυρίως, με ευρωπαϊκά κέντρα. Ζακυνθινοί σπουδαστές και Ιταλοί πολιτικοί πρόσφυγες³¹, οι περισσότεροι με θητεία, επί πλέον, σε πολιτικές και επαναστατικές εταιρείες και με οργανωτική πείρα θα πραγματοποιήσουν την ιδεολογική μετακένωση. Οι Ερμ. Λούντζης, Δημ. Πελεκάσης, Αντ. Γαήτας, λόγου χάρη, από τους πολιτικούς που θα συμβάλουν στην ίδρυση πολιτικών λεσχών και θα μετάσχουν στην πολιτική ζωή, έζησαν, σπουδαστές στο Παρίσι, τα γεγονότα του 1830. Μάλιστα οι δύο πρώτοι ήταν μαθητές και φίλοι του V. Cousin, ο τρίτος συνεργαζόταν με τον Κεφαλονίτη Ν. Φωκά Ρεπούμπλικα³². Στο Παρίσι έζησαν την αισιοδοξία για την Ιουλιανή μεταπολίτευση και την απογοήτευση για την Ιουλιανή μοναρχία, έζησαν τον πυρετό των μυστικών εταιρειών, την αναθέρμανση της δημοκρατικής ιδεολογίας των Jacobins και του Gr. Babeuf επεξεργασμένης σε πολιτικό πρόγραμμα από τον F.-M. Buonarroti, με κύριο άξονα τη δημοκρατική ισότητα των πολιτών και την απελευθέρωση των εθνών³³. Ο Ερμ. Λούντζης, λόγου χάρη, στο Παρίσι ήταν μέλος της εταιρείας «Les Amis du Peuple»³⁴. Στην εταιρεία αυτή, όπως είναι γνωστό, που εκπροσωπεί την αριστερή πτέρυγα των δημοκρατικών με κυρίαρχο όραμα το δημοκρατικό κοινοβουλευτισμό, αναβιώνουν οι αρχές του Gr. Babeuf, ιδιαίτερα οι σχετιζόμενες με την ιδιοκτησία, την ισότητα των πολιτών και κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών, όπως θεσπίσθηκαν την 21η Απριλίου 1793. Τμήμα της εταιρείας αυτής, στην ιδεολογική φυσιογνωμία της οποίας είναι σαφής η επίδραση του κοινωνικού ιδανικού του H. Saint-Simon, ήταν η περίφημη εταιρεία «Les Droits de

30. Εφημ. «Μέλλον» Ζακύνθου, αρ. 4/28 Ιαν. 1850.

31. Π. Χιώτου ό.π.

Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχος Γ' 1815-1864, Αθήνα 1985, σ. 67 κ.ε. — Βλ. και εφημ. «Μέλλον», αρ. 35/27 Αυγ. 1849, αρ. 39/26 Σεπτ. 1849.

32. Κ. Παπαθανασόπουλου, Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856): Εξέλιξη και αναπροσαρμογή, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983, σ. 75.

33. Κ. Παπαθανασόπουλου, ό.π., σ. 100, 374.

34. Για τους Ιταλούς πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι από το 1831 ζήτησαν καταφύγιο στα Επτάνησα και στο χώρο του ελληνικού βασιλείου, βλ. Μ. Hadjiioannou, L'emigrazione italiana del '49 nelle Isole Jonie (Tesi di Laurea. Università degli Studi di Roma, Scuola di Perfezionamento in Storia Medioevale e Moderna, 1979-1980). — Της ίδιας «La presenza degli Italiani hella Grecia indipendente», Rigorgimento Greco e Filellenismo Italiano. Lotte cultura, arte, Roma 1986, σ. 137 κ.ε.

l'Homme»³⁵. Ο Αντ. Γαήτας επίσης υποδείκνυε στους συμπατριώτες του τον εταιρισμό ως μέσο για την κατάκτηση πολιτικών δικαιωμάτων³⁶.

Οι Ζακυνθinoί σπουδαστές στην Ιταλία συναπεκόμιζαν ανάλογες εμπειρίες. Ο Δημ. Φραγκόπουλος, από τα ιδρυτικά στελέχη της λέσχης «Ο Φόσκολος», σπουδαστής στην Ιταλία, έλαβε μέρος στα επαναστατικά κινήματα³⁷. Το ίδιο και ο Διον. Λεονταράκης που κυνηγημένος ήρθε στη Ζάκυνθο το 1833 μαζί με Ιταλούς διωκόμενους από τις αυστριακές αρχές και δίδασκε τη ντόπια νεολαία³⁸. Επίσης στη Ζάκυνθο από τους Ιταλούς πρόσφυγες δίδασκαν οι Λουδ. Μερκαντίνι, ο Carbonaro, Σαλβ. Μαρία Γκέρα, ενώ ο νομοφιλόσοφος Λουδ. - Ιγν. Μαρτζώκη που ήρθε το 1837 άνοιξε ιδιωτικό σχολείο, κι ήταν αυτός που φρόντισε για την ίδρυση του πρώτου ιδιωτικού τυπογραφείου και θεάτρου στο νησί³⁹. Έτσι οι νέοι ιδεολογικοί φορείς θα συναποκομίσουν στη Ζάκυνθο και την πείρα του επαναστατικού εταιρισμού που θα την αποθέσουν σε μια κοινωνία που έχει ήδη διατυπώσει έντονα την αντίθεσή της με το καθεστώς της Αρμοστείας⁴⁰.

Η διείσδυση των ιδεών σε ευρύτερα στρώματα και η συναίνεση στην τακτική του εταιρισμού δεν ήταν δυσχερής στη Ζάκυνθο. Ο πληθυσμός ήταν έτοιμος να δεχθεί νεωτερικά μηνύματα. Δεκτικός είναι αναμφίβολα κυρίως ο αστικός, αλλά θα πρέπει να διαθέτει δημοκρατική κοινωνικότητα ή το περισσότερο, κι όχι πάντα απαραίτητα, οικονομική ζωτικότητα⁴¹. Τη διεύρυνση του αστικού στρώματος στη Ζάκυνθο από τα τέλη του 18ου αιώνα και τον ποσοτικά μεγαλύτερο αστικό πληθυσμό σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά μαρτυρούν οι πηγές⁴². Αναφέρεται επίσης ο πληθυσμός της Ζακύνθου ως ενεργητικός, φιλομαθής, ανοικτός σε εκσυγχρονισμένες μεθόδους παραγωγής⁴³. Το κύριο προϊόν του νησιού, η σταφίδα, εξασφάλιζε ενεργητικό, τις περισσότερες φορές, εμπορικό ισοζύγιο. Ευνοημένο το εμπορικό

35. Π. Χιώτου, Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου, τ. 7, Αθήνα 1981, σ. 165-166. — Τζ. Πορφύρη, «Ζακύνθιοι αγωνισταί της ελευθερίας (1815-1864)», Χρονικά της Ζακύνθου, τ. 1 (1964), σ. 288. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 74-76.

36. G. Sencier, *Le Babouvisme après Babeuf. Sociétés secrètes et conspirations communistes (1830-1848)*, Paris-Genève 1912, σ. 39-57 κ.αλ. — J. M. Roberts, *La mythologie des sociétés secrètes*, Paris, Payot, 1979, σ. 328.

37. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 76. Για την εταιρεία αυτή, ακριβέστερα, δημοκρατική λέσχη, βλ. Alexandrian, *Le socialisme romantique*, Paris 1979, σ. 338-342.

38. G. Sencier, ό.π., σ. 43, 46, 57. — Alexandrian, ό.π., σ. 343-347.

39. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 6, Ζάκυνθος 1887, σ. 364.

40. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 7, σ. 235.

41. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 7, σ. 88-89.

42. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 7, σ. 114, 178-179. — Τζ. Πορφύρη, ό.π., σ. 99. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 97, 101.

43. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 45 κ.ε.

κεφάλαιο και από την ελληνική επανάσταση⁴⁴, όταν η Ζάκυνθος ήταν το μόνο κέντρο παραγωγής της σταφίδας, όταν οργανωμένα δίκτυα εμπορικών πρακτόρων μέχρι την Αλεξάνδρεια παρείχαν χρηματιστηριακές διευκολύνσεις και ανεφοδίαζαν αδιακρίτως τους εμπόλεμους⁴⁵, είχε τη δυνατότητα να τροφοδοτεί μικρές μεταποιητικές μονάδες (σαπουνοποιία, υφαντουργία)⁴⁶. Η ενδοστρέφεια αυτή του εμπορικού κεφαλαίου καθορίζει τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων αλλά και τις νοοτροπίες. Οι Ζακυνθinoί δεν είναι πλέον ναυτικοί⁴⁷ σαν τους Κεφαλονίτες με κοσμοπολίτικη νοοτροπία. Οι κοσμοπολίτες πληροφορούνται ευκολότερα, αμεσότερα, τα μηνύματα αλλά δύσκολα συνδέονται με τις λαϊκές μάζες για να τις διαπλάσουν. Απευθύνονται σε πληθυσμό με κινητικότητα και οι ιδεολογικοί φορείς μένουν καμιά φορά ως φωτεινοί μετωρίτες. Όταν το 1841 ζητήθηκαν υπογραφές σε κείμενο που διατυπώνονταν αιτήματα για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, στη Ζάκυνθο υπέγραψαν 10 χιλιάδες, στην Κεφαλονιά 5 χιλιάδες⁴⁸.

Υπάρχει διαφοροποίηση και σε σχέση με τον αστικό πληθυσμό της Κέρκυρας, του οποίου βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η σύνδεση και εξαρτησή του από τη διοίκηση με την οποία ερωτοτροπεί και τροφοδοτεί. Τούτο διαμορφώνει άλλες νοοτροπίες και επισημαίνουν και στη Ζάκυνθο «ημείς οι πτωχοί επαρχιώτες σχηματίζομεν περί πατριωτισμού και φιλελευθερίας ιδέας λίαν εξημμένες, και διά τούτο δύναται τις να μας θεωρήσει αποκλειστικούς, οι δε αδελφοί ημών της πρωτεύουσας, όντες απ' ευθείας εις συναφήν με την διαχείρισιν των δημοσίων, έχουν ίσως θετικωτέρας ιδέας και περισσοτέραν ανοχήν...»⁴⁹

Στη Ζάκυνθο λοιπόν στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα υφίσταται μια κοινωνία σαφώς διαστρωματωμένη. Η διάρθρωση όμως των κοινωνικών τάξεων εμπεριέχει το κριτήριο της ταξικής συνειδήσεως, των

44. R. Yedid-Halevi, ό.π., σ. 64, 71.

45. Β. Κρεμμυδά, «Ειδήσεις για την οικονομία και την κοινωνία των Επτανήσων στα χρόνια 1796-1820», Κεφαλληνιακά Χρονικά, τ. 3 (1978-1979), σ. 38-39. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Β', σ. 174. — Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1857 είχε το μεγαλύτερο από τ' άλλα νησιά ποσοστό αστικού πληθυσμού, δηλ. 37,75%, μ' εξαίρεση μόνο την Ιθάκη που είχε 38,05%. Την ίδια χρονιά η Κέρκυρα είχε 23,64%, η Κεφαλονιά 22,47%, η Λευκάδα 19,62%, τα Κύθηρα 10,50% και οι Παξοί 8,71% («Gazetta degli Stati delle Isole Ionie», αρ. 292).

46. Archives Nationales de France (=AN), AF III 75, D' 307, αρ. εγγρ. 6929.

47. Κ. Πορφύρη, «Η επανησιακή και ιδίως η Ζακυνθινή κοινωνία στην περίοδο της Αγγλοκρατίας», Χρονικά της Ζακύνθου, τ. 1 (1964), σ. 80.

48. Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτη Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829, Αθήναις 1973, τ. Α', σ. 13.

49. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Β', σ. 174, 196.

πολιτιστικών και ιδεολογικών μ' άλλα λόγια ειδοποιών στοιχείων μιάς τάξεως.

Ο πληθυσμός της Ζακύνθου διέθετε και δημοκρατική κοινωνικότητα. Ενδεικτικό αποτελεί η λειτουργία τεκτονικών στοών⁵⁰, γνώρισμα αναντίρρητα αστικών σχέσεων βασισμένων στην αρχή της κοινωνικής ισότητας⁵¹, η ύπαρξη εταιρειών ή συλλόγων που δεν σχετίζονται πλέον με τη συντεχνιακή σύλληψη της επαγγελματικής αλληλεγγύης, η εξοικείωση με κύκλους ή εταιρείες φιλολογικές, μουσικές, θεατρικές ή με επιστημονικές ακαδημίες⁵². Οι μορφές αυτές συλλογικής συμπεριφοράς, μορφές οργάνωσης της ζωής μ' άλλα λόγια που αποβλέπουν στην απόσπαση από τη μονοτονία της καθημερινότητας, αποκαλύπτουν άλληνη άποψη περί ζωής, πνευματικούς μετασχηματισμούς και σώρευση πνευματικών κεφαλαίων, που απαιτούν θεσμικά πλαίσια της δραστηριότητάς τους⁵³. Στη Ζάκυνθο ιδρύθηκε λόγω χάρις το 1819 Λεσχιώτις Εταιρεία με αναγνωστήριο, το 1829 Ιατρική Εταιρεία, το 1831 Εταιρεία Φιλομαθής, το 1816 Φιλαρμονικός Σύλλογος, θέατρο κ.ά.⁵⁴ Σύλλογοι απολιτικοί, όπως απαιτούσε το καθεστώς της Αρμοστείας, αλλά προορισμένοι, εξαιτίας αυτού ακριβώς του καθεστώτος, να προωθήσουν και εκλαϊκεύσουν την εισαγόμενη ιδεολογία και τα μηνύματα των εθνικών και κοινωνικών διεργασιών που επιτελούνταν στη Δυτική Ευρώπη. Και τούτο γιατί η ηθική διαπαιδαγώγηση των μελών τους και ο διεξαγόμενος κυρίως διάλογος, που αποτελούσαν μορφή πρακτικής της εθνικής αφυπνίσεως, καθόριζαν την πολιτική ενέργεια αυτών των εταιρειών ή συλλόγων. Κάποια ένδειξη των πνευματικών και πολιτικών διεργασιών που επιτελούνταν στους χώρους αυτούς αποτελεί το γεγονός ότι μέλος σε δύο απ' αυτούς, την Ιατρική Εταιρεία και την Εταιρεία Φιλομαθή, ήταν ο γιατρός του Ιω. Καποδίστρια Σπ. Καρβελάς, μετέπειτα βουλευτής Ζακύνθου του κόμματος των μεταρρυθμιστών⁵⁵. Μέλος στις ίδιες εταιρείες και στη Λεσχεωτίδα, η οποία διέθετε αναγνωστήριο και βιβλιοθήκη, ήταν ο έφορος της Φιλικής Εταιρείας Ζακύνθου γιατρός Φρ. Καρβελάς, αδελφός του προηγούμενου⁵⁶. Άλλη ένδειξη του ρόλου που επιτελούσαν οι παραπάνω εταιρείες είναι και το γεγονός

50. Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Quai d'Orsay) (=AMAE), C.P.C. Angleterre, Corfou, τ. 11, αρ. 308/15 Μαΐου 1841.

51. Εφημ. «Μέλλον», αρ. 4/28 Ιαν. 1850.

52. Παν. Γ. Κρητικού, ό.π. — Βλ. και Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 25 σχετικά με αμφιλεγόμενη μουσική εταιρεία του Ρήγα Βελεστινλή και τις σχέσεις με τον Δ. Ρώμα.

53. R. Yedid-Halévi, ό.π., σ. 371.

54. R. Yedid-Halévi, ό.π., σ. 67.

55. Dan. Roche, *Le siècle des Lumières en Province. Académies et académiciens provinciaux*, τ. 1, Paris Mouton, 1978, σ. 16, 24-25.

56. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 24, 35, 65, 77, 83, 94.

ότι η Λεσχεώτις Εταιρεία μεταβλήθηκε σε κέντρο αντιαγγλικής κινήσεως και διαλύθηκε το 1822 μετά από απειλές του Άγγλου Τοποτηρητή⁵⁷.

Αστικός λοιπόν πληθυσμός στη Ζάκυνθο με έντονη δημοκρατική κοινωνικότητα, ικανός να υποδεχθεί και να μεταποίησει ιδεολογικά ρεύματα, να υιοθετήσει ή μάλλον ν' ανταποκριθεί σε μορφές κοινωνικών εκδηλώσεων και να διατηρήσει συμπεριφορές κοινωνιών με αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Η πρόχειρη αναζήτηση αντιστοιχιών στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο θα μας οδηγήσει στη Σμύρνη, την Ερμούπολη, την Αθήνα, τον Πειραιά, σε χώρους δηλαδή όπου οι επιτελούμενες δραστηριότητες και η ευχέρεια επικοινωνιών, ενημερώσεως και προσλήψεως μηνυμάτων καθόριζαν την κοινωνική συμπεριφορά των κατοίκων τους⁵⁸.

Αλλά, για να επανέλθουμε, στη Ζάκυνθο, και τούτο έχει μεγάλη σημασία, η κοινωνικότητα χαρακτήριζε και τον πληθυσμό της υπαίθρου, τον οποίο όλες οι σύγχρονες μαρτυρίες διαφοροποιούσαν ως προς τη δεκτικότητά του στις νέες μεθόδους καλλιέργειας από τον αγροτικό πληθυσμό των άλλων νησιών. Η οργανωμένη συλλογική συμπεριφορά των χωρικών που εκδηλωνόταν με τις Ομιλίες, το καρναβάλι⁵⁹, αποτελεί ένδειξη της ιδεολογικής και πνευματικής ευλυγισίας τους και της ικανότητάς τους να συνεργασθούν με την πόλη.

Το 1839 ιδρύθηκε η λέσχη «Ο Ζάκυνθος» το 1840 ή 1841 η λέσχη «Ο Φόσκολος⁶⁰». Η ονοματοθεσία τους κατ' αρχήν είναι αποκαλυπτική της συλλογικής ιδεολογίας της κοινωνικής ομάδας που αποφάσισε τη συσσωμάτωσή της. Η ονομασία της λέσχης «Ο Ζάκυνθος» δηλώνει τη συναίσθηση της καταγωγής και της εθνικής ταυτότητας. Της λέσχης «Ο Φόσκολος» δηλώνει το σεβασμό σε πνευματική φυσιογνωμία συντοπίτη, ο οποίος αγωνίσθηκε για την Επτάνησο και ως εταιριστής ο ίδιος ενθάρρυνε την εκεί ίδρυση πατριωτικών συλλόγων⁶¹. Αν περαιτέρω, προσεγγίζοντας το φαινόμενο του εταιρισμού από ψυχολογικής απόψεως, διακρίνουμε και στοιχεία αντίστασης των εθελουσίων εταιριζομένων, τότε η ονοματοθεσία, δηλωτική κάποιων επιλογών, επιβεβαιώνει ότι βρισκόμαστε στη φάση που απελευθερωμένη από παραδοσιακές δομές η εθνική elite έχει διαμορφωθεί στη Ζάκυνθο

57. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 6, σ. 263-265.

58. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 6, σ. 263-265. — Του ίδιου, ό.π., τ. 7, σ. 37.

59. Τζ. Πορφύρη, ό.π., σ. 286.

60. Για τις μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης που διαμορφώθηκαν στους χώρους αυτούς θα ασχοληθώ ιδιαίτερω.

61. Για τις Ομιλίες και το καρναβάλι βλ. βιβλιογραφικές ενδείξεις εις Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 77, σημ. 2 και 3.

ποιοτικά και ποσοτικά⁶². Υπάρχει άλλωστε η πληροφορία ότι η λέσχη «Ο Φόσκολος» ιδρύθηκε «καθ' ην εποχήν ήρχισεν η αντιπολίτευσις κατά της Αγγλοϊονικής συμμορίας...»⁶³

Ενδεχομένως το 1840 ιδρύθηκε και η λέσχη «Αδελφότητα»⁶⁴, η οποία σχετίζεται και με επαγγελματικό εταιρισμό μια και τα μέλη της αποτελούνταν κυρίως από τεχνίτες ακαθόριστης ειδικότητας. Την ονοματοθεσία της θα συνδέσουμε τότε με τη συλλογική συναίνεση για συσσωμάτωση μεσοαστικών στρωμάτων, τα οποία δεν θεωρούν πλέον απαραίτητη την προστασία Αγίου.

Ως σκοπός της ιδρύσεως των δύο τουλάχιστον πρώτων λεσχών, για τις οποίες διαθέτομε ακριβέστερες πληροφορίες, δηλώνεται στους διοργανισμούς τους⁶⁵, ανανεούμενους κατά τακτά διαστήματα (τέσσερα συνήθως χρόνια) η ψυχαγωγία των συνδρομητών, των οποίων ο αριθμός κυμαίνεται από 120 εις 150. Οι συνδρομητές που πρέπει να είναι πάνω από 21 χρόνων, με κάποια εφ' άπαξ εγγραφή και τακτές χρονικά συνδρομές, έχουν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν το καφενείο, την αίθουσα παιγνιδιών (μπιλιάρδο, τραπουλόχαρτα) και το αναγνωστήριο της λέσχης. Η διοίκηση της λέσχης ανατίθεται σε επιτροπή (= εφορία) επί κεφαλής της οποίας εκλέγεται πρόεδρος. Η εφορία ρυθμίζει τα της λειτουργίας, ενώ για την αντιμετώπιση έκτακτων ζητημάτων συγκαλείται σε συνέλευση το σώμα συνδρομητών. Η συντήρηση και λειτουργία του καφενείου και του σπουδαστηρίου ανατίθεται σε «εργολάβο», ο οποίος φροντίζει για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης και την αγορά εφημερίδων που προέρχονται κυρίως από το ελληνικό βασίλειο, την Μάλτα, Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, ελληνικές παροικίες. Η οργάνωση της λέσχης στη Ζάκυνθο μοιάζει να έχει δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα, ιδιαίτερα τη γαλλική club των πρώτων χρόνων της επαναστάσεως⁶⁶. Και ο χώρος αυτός είχε καθιερωθεί ως αναγνωστήριο εφημερίδων⁶⁷. Σε μέρος λοιπόν των λειτουργιών της η λέσχη υποκαθιστούσε το cabinet de lecture, αν κύριο στοιχείο της λειτουργίας του θεωρηθεί η με μειωμένη οικονομική

62. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 87, 96-97. Ο Λ. Χ. Ζωής (ό.π., αρ. 237/17 Νοεμ. 1933) αναφέρει ως χρόνο ιδρύσεως της λέσχης «Ο Φόσκολος» το 1843. Βασίζόμενη σε πληροφορία σύγχρονης ζακυνθινής εφημερίδας («Μέλλον», Αρ. 7/18 Φεβρ. 1850) νομίζω ακριβέστερη τη χρονολογία ιδρύσεώς της το 1840.

63. Μ. Σιγούρου, Ούγος Φώσκολος, Αθήνα 1915, σ. 39.

64. «Μέλλον», αρ. 21/27 Μάρ 1850.

65. Βασίζομαι στο γεγονός ότι σ' ανανέωση καταστατικού της παραπάνω λέσχης δηλώνεται το 1856 ως 4η περίοδος. Αν η ανανέωση γίνεται κάθε 4 χρόνια, όπως τεκμαίρεται από το περιεχόμενό του, τότε η 1η περίοδος (4×4=16, 1856-16=1840) θα πρέπει να τοποθετηθεί το 1840 (Γενικά Αρχεία του Κράτους (=ΓΑΚ) Συλλογή Βλαχογιάννη (= Συλλ. Βλαχ.) Δ. κυτίο 93 αρ. 1530.

66. ΓΑΚ, Συλλ. Βλαχ. Δ. κυτ. 93 αρ. 1527, 1528, 1529.

67. Βλ. και Μ. L. Kennedy, ό.π., σ. 30 κ.ε.

επιβάρυνση των συνδρομητών διάδοση των ιδεών, δια του βιβλίου και του τύπου, και η εκλαίκευση της αναγνώσεως⁶⁸.

Εδώ πρέπει να επισημανθεί η απουσία της γυναίκας από τις παραπάνω λέσχες. Η είσοδός της επιτρέπεται μόνο σε περίοδο «καρναβαλιού» και εφόσον ήταν «μασκαρεμένες». Η απουσία όμως αυτή, όπως και από τις τεκτονικές στοές ή τα επαγγελματικά σωματεία, που δεν σχετίζεται μόνο με τη θέση της στη ζακυνθινή κοινωνία⁶⁹, αποτελεί χαρακτηριστικό όλων των μορφών οργανωμένης κοινής ζωής της εποχής αυτής⁷⁰. Ο χωρισμός των φύλων, φαινόμενο παραδοσιακό, επαρχιακό και δυτικο-ευρωπαϊκών κοινωνιών, σχετιζόταν κατά μία άποψη, με την επικράτηση ενός νέου κοινωνικού κώδικα που διαμορφώνει η κοινωνική άνοδος του αστού. Ο άνδρας αστός διαφοροποιημένος πνευματικά στη φάση αυτή από τη γυναίκα της τάξεώς του, εμφανίζεται μόνος στους κοσμικούς χώρους, όπου άλλωστε θα έχει και την άνεση του καπνίσματος⁷¹.

Σκοπός λοιπόν της ιδρύσεως των παραπάνω λεσχών η ψυχαγωγία των συνδρομητών. Υπάρχουν όμως ορισμένες ενδείξεις που αποσαφηνίζουν περισσότερο τον χαρακτήρα τους. Κατ' αρχήν ο χρόνος ιδρύσεώς τους. Συμπίπτει με γεγονότα που διαδραματίζονται στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και με μεταβολές στο νησί: Κίνηση για εδαφικές διεκδικήσεις στο ελληνικό βασίλειο, δραστηριοποίηση της Φιλορθοδόξου Εταιρείας, στην οποία είναι αναμειγμένοι Επτανήσιοι, προγράμματα απελευθερώσεως της Θεσσαλίας, ενθάρρυνση από την Αθήνα της κινήσεως των Κρητών για ένωση με την Ελλάδα, πιέσεις της Αγγλίας και αντίθεσή της με τον Όθωνα⁷². Η αναθέρμανση του εθνισμού και η ενεργητική επαναδιατύπωση εθνικών διεκδικήσεων συγκινεί την Επτανήσιο γενικά και ειδικά την Ζάκυνθο. Η ιδιαίτερη απήχηση στο νησί σχετίζεται με τις διογκούμενες δυσχέρειες που συνδέονται με το καθεστώς της Προστασίας και αποκαλύπτονται την εποχή της Αρμοστείας του λόρδου. Η Douglas (1835-1841). Η φυσιογνωμία της αρμοστειακής αυτής περιόδου στυγνή, πιεστική. Το κρατικό έλλειμμα που εμφανίζεται το 1837, αποτέλεσμα αναντιστοιχίας δαπανών της Αρμοστείας με τα έσοδα, οδηγούν στην επιβολή φόρων. Από την άλλη μεριά, ενώ μειώνεται η τιμή της ζακυνθινής σταφίδας, στο μέτρο που εντατικοποιείται και αποδίδει η σταφιδοκαλλιέργεια στην Πελοπόννησο⁷³, στο ελληνικό βασίλειο λαμβάνονται μέτρα το

68. Βλ. Μ. L. Kennedy, ό.π., σ. 55.

69. Βλ. πρόχειρα F. Parent-Lardeur, *Le rôle...*, σ. 293. — Της ίδιας, *Lire à Paris...*, σ. 8, 17, 20 κ.α., Βλ. και Cl. Pichois *Les cabinets...*,

70. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 77 όπου και περισσότερες βιβλιογραφικές ενδείξεις.

71. Μ. Agulhon, *Pénitens...*, σ. 227.

72. Μ. Agulhon, *Le cercle...*, σ. 53.

73. Βλ. πρόχειρα Ιω. Πετρόπουλου - Αικ. Κουμαριανού, «Περίοδος απόλυτης

1837 για τη θελίτωση της τελωνειακής νομοθεσίας, τροποποιείται η τελωνειακή διατίμηση⁷⁴. Η ελληνική σταφίδα, ανταγωνιστική, πλήττει τη ζακυνθινή εγχώρια παραγωγή, με συνακόλουθο τη δημογραφική κάμψη του νησιού και τη δυσαρέσκεια των αστών⁷⁵.

Άλλη ένδειξη του χαρακτήρα των παραπάνω λεσχών είναι η κοινωνική προέλευση, το επάγγελμα, οι συζητήσεις των μελών τους. Από τα ελλιπή στοιχεία που έχω⁷⁶, σχημάτισα την εντύπωση ότι προκειμένου για τη λέσχη «Ο Ζάκυνθος» τα περισσότερα μέλη ανήκαν στην ανεχόμενη αστική τάξη και ήταν δικηγόροι, γιατροί, έμποροι. Ένας ονομαστικός κατάλογος «πραματευτών» του 1818⁷⁷ και βιογραφικά στοιχεία όσων από τα μέλη των λεσχών αναφέρονταν με οδήγησαν στην άποψη αυτή. Η κοινωνική σύνθεση της λέσχης «Ο Φόσκολος» νομίζω, με τα ελλιπή στοιχεία, πάλι, που έχω⁷⁸, ότι είναι ευρύτερη. Πρόκειται περί ενός κοινωνικού κύκλου όπου συνυπάρχουν άτομα προερχόμενα από την τάξη των ευγενών, ως ο Ερμ. Λούντζης, και την τάξη των αστών. Άτομα δηλαδή που προσεγγίζουν με κοινά χαρακτηριστικά: οικονομική άνεση, παιδεία, τρόπους συμπεριφοράς. Μπορεί λοιπόν ν' αναγνωρίσει κανείς στον κύκλο αυτό μια elite, μια πραγματική δηλαδή κοινωνική χοάνη όπου, όπως και στη λέσχη «Ο Ζάκυνθος», αποκλείονται οι λαϊκές τάξεις (χωρικοί, μισθωτοί, εργάτες), οι οποίες αναζητούν την ομαδική επικοινωνία και ψυχαγωγία τους στα καφενεία, τις ταβέρνες, τα λαϊκά πανηγύρια. Κείνο που θα 'πρεπε ίσως να σημειώσει κανείς είναι η αντιστοιχία, ως προς την κοινωνική σύνθεση της λέσχης με την τεκτονική στοά. Στη στοά, γενικά, η τάξη των ευγενών συναντιέται και συνυπάρχει με την

μοναρχίας», Ιστορία του Ελληνικού έθνους, έκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τ. 13, Αθήναι 1977, (=ΙΕΕ) σ. 77-79, 81-83.

74. Ενώ στα χρόνια 1826-1829 η τιμή της ζακυνθινής σταφίδας ήταν 54-60 τάλλ. η χιλιάδα, το 1831, όταν άρχισαν ν' αποδίδουν οι σταφιδοκαλλιέργειες που επί Καποδίστρια εντατικοποιήθηκαν, η τιμή της έπεσε στα 16-18 τάλλ. η χιλιάδα (Κ. Πορφύρη, ό.π., σ. 81. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 93). Ενδεικτικοί για την πελοποννησιακή παραγωγή και τον αντίκτυπό της στη ζακυνθινή είναι και κάποιοι άλλοι αριθμοί: Το 1820 η παραγωγή της σταφίδας στην Πελοπόννησο υπολογιζόταν σε 10 εκατομμ. λίτρες. Το 1860 υπολογιζόταν σε 100 εκατομμ. λίτρες (Κ. Παπαθανασόπουλου, ό.π., σ. 304). Βλ. και Fr. Lenormant, «Η διοίκηση των νησιών του Ιονίου. Επιστολή προς τον λόρδο John Russel», Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. 9 (1962), σ. 135-137. — Γ. Βερύκιου, Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας, κυρίως δε περί του εν ταύτη επικρατήσαντος ριζοσπαστικού φρονήματος, Κεφαλληνία 1870, σ. 171.

75. Fr. Lenormant, ό.π., σ. 135, 137, 150. — Κ. Πορφύρη, ό.π., σ. 81-82.

76. Ονόματα της εφορίας της λέσχης «Ο Ζάκυνθος» εις Λ. Χ. Ζώη, Σύλλογοι..., αρ. 256/8 Δεκ. 1933. — Ονόματα μελών της ίδιας λέσχης το 1849 εις εφημ. «Μέλλον», αρ. 2/8 Ιαν. 1849, αρ. 8/19 Φεβρ. 1849.

77. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 30.

78. Κατάλογος των μελών της λέσχης «Ο Φόσκολος» εις Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 96-97.

αστική⁷⁹. Ανάλογες αντιστοιχίες θα βρούμε και ως προς την οργάνωση συμποσίων τα οποία τόσο τα μέλη των στοών όσο και των λεσχών της Ζακύνθου και αργότερα των ευρωπαϊκών λεσχών του 1848 στη Γαλλία κ.αλ., αρέσκονταν να οργανώνουν. Τα συμπόσια αυτά, επιβίωση συνήθειας από τις τεκτονικές στοές, αποτελούσαν μέσον επικοινωνίας των μελών. Μάλιστα σε πολλούς κανονισμούς καθοριζόταν και η σειρά προπόσεων⁸⁰. Την τακτική των συμποσίων είχαν υιοθετήσει τα μέλη των λεσχών των Γιακοβίνων και η καρμπονερία οι ως «γεύμα εργασίας»⁸¹. Αργότερα στις λέσχες της Ζακύνθου οι προποσείς θ' αποτελέσουν εθνική πράξη και οι λόγοι θα γίνουν «πατριωτικοί», όπως θα λεχθεί παρακάτω.

Για τις συζητήσεις που γίνονταν στις λέσχες οι πληροφορίες μου περιορίζονται σε σχετική είδηση αναφορικά με τη λέσχη «Ο Ζάκυνθος». Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι οι συνδρομητές της ασχολούνταν με «ομιλίαν σπουδαίαν και εμπορικήν»⁸². Οι συζητήσεις λοιπόν, εφόσον τυπικό μέλος της λέσχης θεωρείται ο αστός, περιστρεφονταν γύρω από το εμπόριο και την κατάσταση της οικονομίας⁸³. Αλλά οι έμποροι πλήττονταν από το καθεστώς. Στη λέσχη επομένως θα συζητούνταν οι δυσχέρειες και θα αναζητούνταν οι τρόποι βελτιώσεως των πολιτικο-κοινωνικών συνθηκών. Δεν είναι λοιπόν άσχετο με το χαρακτήρα της λέσχης το γεγονός ότι, όταν επρόκειτο να μεταβεί ο Ανδρ. Μουστοξύδης στο Λονδίνο το 1839, για να υποβάλει στη βρετανική Αυλή το αίτημα για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, έγινε έρανος μεταξύ των μελών της λέσχης για να καλυφθούν τα έξοδα του ταξιδιού του⁸⁴.

Όταν αναφερόμαστε στις συζητήσεις που γίνονταν μέσα στις λέσχες θα πρέπει να σημειώσουμε και κάτι άλλο. Σύμφωνα με τον διοργανισμό της λέσχης «Ο Ζάκυνθος», ενδεχομένως και των άλλων, στο οίκημά της θα μπορούσαν να στεγασθούν για ένα χρονικό διάστημα, αρχικά 6 μήνες, αργότερα 3, «ξένοι». Κάθε συνδρομητής, συγκεκριμένα, είχε το δικαίωμα να προτείνει την παραμονή ενός ή περισσότερων ατόμων τα οποία είτε διερχόμενα από το νησί δεν είχαν οικογένεια ή τακτική υπηρεσία, είτε, ενώ ήταν Ζακυνθινοί, ήταν εγκατεστημένοι εκτός της Επτανήσου. Τα ονόματά τους καταγράφο-

79. R. Yedig-Halévi, ό.π., σ. 78. — M. Cubells, ό.π., σ. 464, 479-480.

80. G. Sencier, ό.π., σ. 178. — M. Agulhon, *Pénitens...*, σ. 181-182.

81. M. L. Kennedy, ό.π., σ. 48. — Alexandrian, ό.π., σ. 329.

82. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 6, σ. 280. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 87.

83. Βλ. και αντιστοιχίες με τη γαλλική club εις M. L. Kennedy, ό.π., σ. 107.

84. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 88. Η αποστολή του Ανδρ. Μουστοξύδη θα πρέπει να σχετισθεί με το κίνημα των Chartists και τα αιτήματα τα οποία διατύπωσαν κυρίως από το 1838 (Βλ. R. K. Webb, ό.π., σ. 249-254). Οι Επτανήσιοι, ως προστατευόμενοι της Αγγλίας, επιδίωκαν τη διεύρυνση των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων και στο Ιόνιο κράτος.

νταν τότε σε ειδικό βιβλίο για την ενημέρωση των τοπικών αρχών. Βάσει των διατάξεων τούτων που ανάλογες θα περιλαμβάνονταν στα καταστατικά λεσχών και άλλων νησιών, από τις λέσχες πέρασαν και παρέμειναν Ιταλοί πρόσφυγες. Λειτουργούσαν δηλαδή οι λέσχες και ως καταφύγιο πολιτικών προσφύγων⁸⁵. Επομένως την αναφερόμενη σε καταστατικό της λέσχης «Ο Ζάκυνθος» του 1855 μείωση, σε σχέση με καταστατικό του 1851⁸⁶, του χρονικού ορίου παραμονής θα μπορούσε κανείς να την συνδέσει με τη βούληση των αρχών της Αρμοστείας να μειώσουν το χρόνο παραμονής ξένων στο νησί.

Η σημασία που είχε η παρουσία στις λέσχες «ξένων» σχετικά με τη διακίνηση των ειδήσεων, την αμεσότητα της ενημερώσεως των μελών πάνω σε ζητήματα οποιουδήποτε χαρακτήρα και ειδικά η σημασία που είχε για τη μετάδοση από μέρους των Ιταλών της επαναστατικής ή της εθνικής ιδεολογίας, είναι προφανής. Έτσι ευθύς εξ αρχής οι λέσχες ως χώροι καθημερινών επαφών διευκολύνουν τη διάδοση των ιδεών, εκλαϊκεύουν μηνύματα, δίνουν ευκαιρίες για συζήτηση, διαπαιδαγωγούν. Δεν θα λειτουργήσουν μόνο ως κέντρα ψυχαγωγίας, όπως πρόβλεπαν τα καταστατικά τους αλλά και ως κέντρα όπου θα διαμορφωθεί η συλλογική πολιτική συνείδηση. Στη λέσχη «Ο Φόσκολος», λόγου χάρη, αποφασίστηκε το 1840, εποχή δηλαδή που η «Προστάτις» Βρετανία συγκλονιζόταν, όπως λέχθηκε, από το κίνημα των Chartists⁸⁷ να ζητηθούν με αναφορά στο Λονδίνο, συνταγματικές μεταρρυθμίσεις και για την Επτάνησο. Το γεγονός τούτο θα καταστήσει την λέσχη «έρμαιον του φθόνου και των καταδρομών της καμαρίλας και της κυβερνήσεως», όπως θα σχολιάσει αργότερα σύγχρονος Ζακυνθινός⁸⁸.

Πολιτική δραστηριοποίηση των παραπάνω λεσχών και ίδρυση νέων πραγματοποιήθηκε όταν η Αρμοστεία υποχρεώθηκε να παραχωρήσει την ελευθερία του τύπου (Μάης - Νοέμβρης 1848) και να επιτρέψει την άμεση εκλογή βουλευτών (Απρίλιος 1849)⁸⁹. Τότε η πολιτική πρακτική στη Ζάκυνθο θα υποχρεωθεί να συντονισθεί με τα νέα δεδομένα. Το μεταβατικό τούτο στάδιο προς τον κοινοβουλευτικό εκσυγχρονισμό με τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος απαιτούσε όχι μόνο την πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων ψηφοφόρων και τη διαμόρφωση πολιτικής σκέψης, αλλά και την ενότητα διατύπωσης

85. «Μέλλον», αρ. 30/23 Ιουλ. 1849.

86. ΓΑΛ Συλλ. Βλαχ. Δ. κυτ. 93, αρ. 1527, 1528.

87. R. K. Webb, ό.π., σ. 249-254. — J. R. Gillis, *The Development of European Society 1770-1870*, Boston 1977, σ. 208. Βλ. και παραπάνω σημ. 84.

88. «Μέλλον», αρ. 7/18 Φεβρ. 1850.

89. Στρ. Σωμερίτη, «Οι πολιτικές ιδέες στην Επτάνησο και η επίδρασή τους στην Ελλάδα ύστερα από την Ένωση», *Ζακυνθινά Χρονικά*, τ. 1 (1964), και αυτοτελώς, Αθήναι 1964, σ. 18 κ.ε.

των αιτημάτων που οι νέοι κυρίως ψηφοφόροι έπρεπε να προβάλλουν. Φυσικά και αβίαστα ο καθοδηγητικός και συντονιστικός αυτός ρόλος περιήλθε στην ομάδα που χαρακτηρίσαμε ως κοινωνική elite, που περιλάμβανε και την πνευματική. Από τις πρώτες ενέργειες ήταν η έκδοση φυλλαδίων από μέλη των λεσχών (Γ. Διαμαντόπουλος, Ιω. Ιωαννόπουλος, Δημ. Καλλίνικος, Ευστ. Γεννηματάς, Γ. Βερούκιος, Δημ. Μπαχώμης), που θα εκλαίκευαν «τον νέον κύκλον ιδεών», θά αναζωογονούσαν τον πολιτικό διάλογο και θα διαπαιδαγωγούσαν τον πολίτη⁹⁰. Το επόμενο βήμα, που θα εξασφάλιζε ευρύτερη δημοσιότητα, το συντονισμό με τα πολιτικά κέντρα των υπόλοιπων νησιών και τον καθορισμό ενιαίας πολιτικής γραμμής, ήταν η έκδοση της εφημερίδας «Μέλλον» (1 Ιανουαρίου 1849) και η πολιτικοποίηση της μέχρι τότε φιλολογικής εφημερίδας «Ο Σπινθήρ»⁹¹. Την έκδοση της πρώτης και την πολιτικοποίηση της δεύτερης ανέλαβαν άτομα που ήταν συνδρομητές - μέλη των δύο λεσχών⁹². Από τους εκδότες του «Μέλλον» οι Αντ. Γαήτας, Δημ. Μιχαλίτζης ανήκαν στη λέσχη «Ο Ζάκυνθος». Οι Φρ. Καρβελάς, Νικ. Καρβελάς, Σπ. Καρβελάς ήταν μέλη και στις δύο. Από τους εκδότες του «Σπινθήρ» οι Νικ. Μινώτος και Γ. Λαγουϊδάρας ήταν μέλη της λέσχης «Ο Ζάκυνθος».

Οι χώροι λοιπόν όπου οι πολίτες της Ζακύνθου λεσηνεύουν θα γίνουν χώροι πολιτικοί και οι λέσχες «Ο Φόσκολος» και «Ο Ζάκυνθος» θα μεταβληθούν σε πολιτικές λέσχες.

Το ρόλο που διεδραμάτισαν οι clubs στο ευρωπαϊκό 1848, όταν ανέλαβαν την πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού και την άσκησή του στις νέες υποχρεώσεις του ως εκλογικού σώματος, όπως στη Γαλλία λόγω χάρη, ή την οργάνωση επαναστατικών κινημάτων, όπως στις χώρες λόγω χάρη που υπήρχε εθνικό πρόβλημα⁹³, τον γνώριζαν στη Ζάκυνθο. Και όχι μόνον από τις εφημερίδες· απ' όσους, όπως ο Ιω. Καρρέρ⁹⁴, βρέθηκαν στο Παρίσι, όπου από τον Φεβρουάριο, οπότε

90. «Μέλλον», αρ. 2/8 Ιαν. 1849. Βλ. και Κ. Πορφύρη, ό.π., σ. 95. Οι περισσότεροι toλμηροί συγγραφείς τέτοιων φυλλαδίων, όπως ο Γ. Βερούκιος, ο οποίος έγραψε «Τ' αλφαθητάρι του Αγίου Βασιλείου» (βλ. E. Legrand, Bibliographie Ioniennne (=BI), τ. 1, Paris 1910, αρ. 1614), επίσης «Ο Μάγος ή ολίγα τινα περί τύπου» (βλ. Ντ. Κονόμου, «Ο επανησιακός τύπος 1798-1864», Επανησιακά φύλλα, τ. 5 (1964), σ. 104-107. — Του ίδιου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 105, 108) και ο Ιω. Ιωαννόπουλος, ο οποίος έγραψε περί ορκωτών, συνελέφθησαν από τις αρχές της Αρμουςτείας με το αιτιολογικό ότι δεν είχαν άδεια να δημοσιεύσουν.

91. Ντ. Κονόμου, Ο επανησιακός..., σ. 99-103, 109-111. — Του ίδιου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 105-110.

92. Ντ. Κονόμου, Ο επανησιακός..., σ. 107.

93. G. Sencier, ό.π., σ. 320-323. — J. Chr. Petitfils, Les socialismes utopiques, στη σειρά L'Historien, έκδ. PUF, Paris 1977, σ. 129-130. — P. H. Amann, ό.π. — S. Wassermann, Les clubs de Barbés et de Blanqui en 1848, Genève 1978², σ. 11.

94. «Μέλλον», αρ. 22/3 Ιουν. 1850.

ιδρύθηκε η πρώτη λέσχη από τον Aug. Blanqui, μέχρι τον Απρίλιο του 1848 ιδρύθηκαν 200 ή κατ' άλλους 300 λέσχες⁹⁵ απ' όσους θρέθηκαν στη Βενετία, όπως ο Γεωργ. Μινώτος Παυλίδης⁹⁶. Έγινε ακόμη γνωστός απ' όσους Ιταλούς, όπως ο Ναπολιτάνος λόγου χάρη «ριζοσπάστης» Felice Nisio⁹⁷, ξαναζήτησαν άσυλο στο νησί και προσωρινά, όπως όριζαν τα καταστατικά των λεσχών, μπορούσαν να φιλοξενηθούν στις λέσχες. Έτσι σε πατριωτικό συμπόσιο που οργανώθηκε από μέλη της λέσχης «Ο Ζάκυνθος» στις 11 Φεβρουαρίου 1849 ο Γ. Διαμαντόπουλος θα πει: «Άνδρες συναισθανόμενοι την ανάγκην αναπτύξεως του νοός και της καρδίας των συμπολιτών μας, νέοι με εθνικόν ενθουσιασμόν δεν μπορούν μετά το 1848 να συνέρχονται εις ειδικόν κατάστημα μόνον δια διασκέδασιν. Όλοι πλέον έχουν στόχον την εθνικήν και πολιτικήν βελτίωσιν της πατρίδος δια της αναγνώσεως, δια της συσκέψεως, δια της συνλαλιάς και δια της μεταδόσεως της αληθείας... Η λέσχη με το έργον της θα εγκαθιδρύσει σοβαράν κοινήν γνώμην...»⁹⁸

Η υποδοχή από το κοινό της πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως που συνέπιπτε με την εθνική δραστηριοποίηση θα είναι ευχερής. Η Αρμοστεία εφαρμόζοντας την αντι-αναπτυξιακή πολιτική της άμβλυνε τα κοινωνικά προβλήματα⁹⁹. Το 1844, από τις χειρότερες χρονιές με θνησιμότητα του πληθυσμού, κυρίως της εξοχής, από τη φτώχεια, δεν ήταν μακρυνό¹⁰⁰. Έτσι «μόνη (η Ένωσις) δύναται να μας δώσει πολιτικήν και διανοητικήν ύπαρξιν και απείρους υλικάς ωφελείας τας οποίας στερούμεθα παντάπασιν ένεκα της θέσεως και της μικρότητος της περιφερείας ημών, καταδικασμένοι όντες να απαντώμεν διπλάσια και τριπλάσια κυβερνητικά βάρη... Άνευ της Ενώσεως... θέλομεν με λύπην της ψυχής μας θεωρείν αιωνίως [τα τέκνα μας] να περιφέρονται εν αργεία τας αγυιάς και τας τριόδους, απαίδευτα και χωρίς μέλλον...»¹⁰¹

Από τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την εθνικο-πολιτική αγωγή, από τη λέσχη «Ο Ζάκυνθος» λόγου χάρη, ήταν η μετατύπωση και η δωρεάν διανομή άρθρου «πλήρους εθνισμού», της κερκυραϊκής εφημερίδας «Η Πατρίς»¹⁰², η ανάρτηση placards. Άλλο μέσον ήταν η οργάνωση «πατριωτικών συμποσίων», γεγονός που συντελούσε σε συλλογικές εκδηλώσεις όχι μόνο των μελών των λεσχών, αλλά και των

95. P. H. Amann, ό.π., σ. 33.

96. Π. Χιώτου, ό.π., τ. 7, σ. 143.

97. «Φωνή του Ιονίου και Ρήγας», αρ. 33/12 Αυγ. 1860.

98. «Μέλλον», αρ. 8/19 Φεβρ. 1849.

99. AMAE, C.P.C. Angleterre, Corfou, τ. 12, αρ. 112/31 Δεκ. 1843.

100. AMAE, C.P.C., Angleterre, Corfou, τ. 12, αρ. 117/29 Φεβρ. 1844.

101. «Μέλλον», αρ. 16/22 Απρ. 1850.

102. B.I., τ. 1, αρ. 1599. — «Μέλλον», αρ. 6/5 Φεβρ. 1849.

λαϊκών τάξεων. Στις προπώσεις και στους λόγους που εκφωνούνταν τότε και που αποτελούσαν πολιτική πράξη συμμετείχαν και οι εκτός των λεσχών επί τούτο συναθροιζόμενοι. Χαρακτηριστικό του συμποσίου που οργάνωθηκε (11 Φεβρουαρίου 1849) στη λέσχη «Ο Ζάκυνθος», υπό την προεδρία του Γ. Λαγουϊδάρα και με την παρουσία 100 μελών ήταν η ανταπόκριση με το λαό, που με τη φιλαρμονική της πόλεως είχε συγκεντρωθεί στην πλατεία, συμφωνούσε ή απέρριπτε κάποιες προτάσεις για προπώσεις, δήλωνε τη συναίνεσή του σε ψηφοφορίες, επευφημούσε λόγους¹⁰³. Χώροι όπου διαμορφωνόταν η ιδεολογική και πολιτική άποψη των λαϊκών στρωμάτων παρέμεναν τα καφενεία της πόλεως και οι ταβέρνες¹⁰⁴. Οι χώροι αυτοί συναντήσεως, ψυχαγωγίας και συζητήσεων υπήρξαν διαχρονικά σ' όλες σχεδόν τις κοινωνίες «σχολεία» πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως¹⁰⁵. Η επιθυμία όμως για την εκλαΐκευση της παιδείας δεν ικανοποιείται από τις βιβλιοθήκες και τα αναγνωστήρια των λεσχών. Στα πρώτα ήδη φύλλα της εφημερίδας «Μέλλον» επισημαίνεται η ανεπάρκεια της παρεχόμενης στο νησί εκπαιδεύσεως και η αδυναμία της Ιόνιας Ακαδημίας να διαμορφώσει πολιτικές συνειδήσεις¹⁰⁶. Όσοι από τους Ζακυνθινούς παρακολουθούσαν από κοντά τις εξελίξεις στη Δυτ. Ευρώπη γνώριζαν τη σημασία την οποία έδιναν οι γιαιοκτίνοι αρχικά, οι Γερμανοί εθνικιστές, οι «κοινωνιστές» αργότερα στη διάδοση της παιδείας και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα¹⁰⁷. Γνώριζαν τη σύνδεση της παιδείας με τα εθνικοαπελευθερωτικά προγράμματα και με τα αιτήματα πολιτικό-κοινωνικών μετασχηματισμών. Ο H. Saint-Simon, λόγου χάρι, τη θεωρούσε προϋπόθεση για την κοινωνική ευημερία, ο Et. Cabet πίστευε ότι δεν θα 'πρεπε η εκπαίδευση ν' απευθύνεται μόνο στην παιδική ηλικία, αλλά ότι, με τις ομιλίες, το θέατρο, τις εφημερίδες, να επιδιώκεται η πνευματική καλλιέργεια του ενήλικα¹⁰⁸. Και ο Aug. Blanqui παραδεχόταν, για να περιορισθούμε σ' ελάχιστα παραδείγματα, ότι η μόρφωση αποτελεί δύναμη (*La liberté c'est l'instruction. L'égalité c'est l'instruction. La fraternité c'est l'instruction*) και ότι οι

103. «Μέλλον», αρ. 8/19 Φεβρ. 1849. — «Σπινθήρ», αρ. 1/17 Φεβρ. 1849. Αντίστοιχες εκδηλώσεις στις αγγλικές clubs βλ. M. L. Kennedy, ό.π., σ. 41.

104. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 83, 121.

105. Βλ. Marq. C. Jacob, ό.π., σ. 89, 147-148, 182-183. Ed. Berenson, *Populist Religion and Leftwing Politics in France 1830-1852*, Princeton, N. Jersey 1984, σ. 148-152, 169-171, 176-177. — Μ. Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεως στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.

106. «Μέλλον», αρ. 4/22 Ιαν. 1849.

107. Βλ. J. R. Gillis, ό.π., σ. 217.

108. Βλ. M. Dommanget, *Les grands socialistes et l'éducation*, έκδ. A. Colin, σειρά Collection U, Paris 1970, σ. 151, 208.

δάσκαλοι, τα βιβλία είναι τα αληθινά εργαλεία της επανάστασης¹⁰⁹. Αλλά μήπως και οι Έλληνες διανοητές, με κύριο εκπρόσωπο τον Αδ. Κοραή, δεν επισήμαναν τον εθνοποιοτικό ρόλο της παιδείας θεωρώντας την ως μέσο για την πολιτική ανάσταση του Γένους; Έτσι με πρωτοβουλία του Ερμ. Λούντζη, μέλους της λέσχης «Ο Φόσκολος», Γ. Διαμαντόπουλου, μέλους της λέσχης «Ο Ζάκυνθος», ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1849 το αναγνωστήριο «Η Πρόοδος», προς εμπύχωσιν και φωτισμόν της νεολαίας¹¹⁰. Με βιβλιοθήκη που γρήγορα εμπλουτίστηκε από δωρεές (Γ. Ε. Μαυροϊωάννη, δρ. Ν. Χωραφά)¹¹¹ προσείλκυσε μέσα σ' ένα εξαήμενο 200 μέλη¹¹², με κριτήριο την ηλικία, που κατά διαστήματα παρακολουθούσαν ομιλίες του Γ. Διαμαντόπουλου γύρω από την εθνικότητα, γλώσσα, θρησκεία ή του προέδρου Ερμ. Λούντζη¹¹³.

Όπως ήταν επόμενο η πολιτική πέρασε και από την οργανωμένη αυτή μορφή κοινωνικότητας¹¹⁴, πολύ περισσότερο μιά και τα μέλη του αναγνωστηρίου ανήκαν στη νεολαία, πρόθυμη πάντα, και από την βιολογική ευκαμψία και τόλμη της ηλικίας, να πληροφορηθεί και να συμβαδίσει στους νεωτεριστικούς δρόμους. Επιβεβαιώνοντας λοιπόν το ρόλο της παιδείας ως εργαλείου της επαναστάσεως, κατά την άποψη των σοσιαλιστών, το αναγνωστήριο μεταβλήθηκε σε πολιτικό κέντρο. Μάλιστα η νεολαία που συχνάζει εκεί θα χαρακτηριστεί ότι προσχώρησε στη ριζοσπαστική άποψη. Ο ίδιος ο πρόεδρος του, ο κόμης Ερμ. Λούντζης, θα κατηγορηθεί το 1852 από τους μεταρρυθμιστές για τις «γνωστές αρχές» του και συγκεκριμένα ότι «απέβαλλε την αρχοντίαν και ενηγκαλίσθη τινας τότε φιλελευθέρους και άλλους ανήκοντας εις την κλάσιν του λαού...»¹¹⁵

Η διάθεση εκλαϊκεύσεως της παιδείας παρέσυρε και τον κόσμο της υπαίθρου. Αναφέρεται ότι το 1849 ιδρύθηκε και στο χωριό Μαχαιράδο αναγνωστήριο με βιβλιοθήκη με βάση τη συλλογική μελέτη¹¹⁶.

109. M. Dommanget, ό.π., σ. 291. — Βλ. και G. Duveau, *La pensée ouvrière sur l'éducation pendant la second Republique et le second Empire*, σειρά Collection d'Histoire Sociale, Paris 1948.

110. «Μέλλον», αρ. 15/9 Απρ. 1849. — Π. Χιώτου, ό.π., τ. 5, σ. 253. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 111.

111. «Μέλλον», αρ. 51/17 Δεκ. 1849. — Λ. Χ. Ζώνη, ό.π., αρ. 247/28 Νοεμ. 1933.

112. «Μέλλον», αρ. 35/27 Αυγ. 1849.

113. «Μέλλον», αρ. 40/1 Οκτ. και αρ. 42/15 Οκτ. 1849.

114. Πολιτικές ενώσεις ως «βιβλιοθήκες» είχαν λειτουργήσει το 1848 στο Παρίσι. Βλ. G. Sencier, ό.π., σ. 291.

115. «Ο Παρατηρητής», αρ. 6/8 Μαρτ. 1852. Ο χαρακτηρισμός αυτός οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ερμ. Λούντζης με παρακίνηση του ριζοσπάστη Ιω. Λιογαρά έβαλε υποψηφιότητα ως εκπρόσωπος της ριζοσπαστικής μερίδας και εκλέχθηκε με απόλυτη πλειοψηφία, κυρίως με ψήφους της υπαίθρου («Ο Παρατηρητής», αρ. 9/29 Μαρτ. 1852.

— Βλ. και Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 138).

116. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 112.

Υιοθετείται λοιπόν η πρακτική της μεταδόσεως της μαθήσεως, η οποία βασίζεται στην παρουσία εγγράμματος αναγνώστη και αγράμματων ακροατών, πρακτική την οποία ενθάρρυνε η ακρίβεια των βιβλίων και εφημερίδων¹¹⁷. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση αναγνωστηρίου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα, ή και στην υπόθεση, εφόσον δεν γνωρίζομε τη διάρκεια της λειτουργίας του ή την ενδεχόμενη περιθωριακή ή περιστασιακή λειτουργία του, ότι το χωριό αυτό βρισκόταν στο δεύτερο στάδιο των πνευματικών ή πολιτιστικών αναζητήσεων ή αιτημάτων του¹¹⁸. Το πρώτο είχε συντελεσθεί μια και γνωρίζομε ότι το κατ' εξοχήν μέσον συλλογικής παιδείας των λαϊκών μαζών μέχρι και την εποχή αυτή, το θέατρο, καλλιεργόταν με τη μορφή των Ομιλιών. Έτσι το αναγνωστήριο του παραπάνω χωριού, αποτέλεσμα του διαλεκτικού σχήματος σώρευση πνευματικών κεφαλαίων - πνευματικός μετασχηματισμός, κι ένδειξη της συνεργασίας της υπαίθρου με την πόλη, θα παίξει αναπόφευκτα το ρόλο του αγωγού της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς. Τα προβλήματα του νησιού έφθαναν στο Μαχαιράδο. Τη συνεργασία της πόλεως της Ζακύνθου με την ύπαιθρο, απαραίτητου στοιχείου για πολιτικούς βιώσιμους μετασχηματισμούς, επιβεβαιώνει και άλλο γεγονός. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1849 κάτοικοι του χωριού Γερακαριό κατέθηκαν στην πόλη και «ανέβασαν» στο θέατρο «εμμελές δράμα» του Μάρκου Πόθου με επιτυχία¹¹⁹. Η παράσταση αυτή επιβεβαίωνε τη χρήση του θεάτρου ως μέσου ηθικής και εθνικής διαπαιδαγώγησης της αναλφάβητης, γενικά, υπαίθρου¹²⁰. Τη σημασία δε που είχαν οι κοινωνικές εκδηλώσεις στο Μαχαιράδο και Γερακαριό ως προς τον ποιοτικό μετασχηματισμό των κατοίκων τους επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι πρώτοι υποψήφιοι βουλευτές της υπαίθρου προέρχονταν από τα παραπάνω χωριά¹²¹.

Το αναγνωστήριο «Η Πρόοδος» δεν ήταν το μόνο συλλογικό σώμα που ανέκυψε το χρόνο αυτό στην πόλη της Ζακύνθου. Οι νέες συνθήκες και ο ρόλος που ανέλαβαν οι υφιστάμενες λέσχες «Ο Ζάκυνθος» και «Ο Φόσκολος» γρήγορα αποκάλυψαν τις ιδεολογικές διαφορές των μελών τους. Οι αποφάσεις για τη φωταψία των

117. Σημειώνεται ότι ανάλογη πρακτική εφαρμοζόταν από τον 18ο αιώνα σε δυτικοευρωπαϊκές πόλεις και ιδιαίτερα στις λαϊκές λέσχες, όπου από το 1790 είχαν καθιερωθεί οι δημόσιες συνεδριάσεις ή «σχολεία πατριωτισμού» (βλ. Μ. L. Kennedy, ό.π., σ. 45). Η παιδεία αργότερα της εργατικής τάξεως, στη Λυών λόγω χάρη, στο Βερολίνο, στο Μπίρμινχαμ, βασίζόταν στην υιοθέτηση της συλλογικής οργανώσεως σε clubs (βλ. πρόχειρα J. R. Gillis, ό.π., σ. 219).

118. Βλ. και Fr. Parent - Lardeur, Lire..., σ. 204.

119. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 112.

120. Μ. L. Kennedy, ό.π., σ. 45.

121. Fr. Lenormant, ό.π., σ. 124-125.

οικημάτων τους ή για τις προπώσεις, που αποτελούσαν πολιτική πράξη, επιβεβαιώναν την ιδεολογική ανομοιομορφία των συνδρομητών, άλλοι από τους οποίους θα ενταχθούν στο μεταρρυθμιστικό ή ριζοσπαστικό κόμμα ή θα παραμείνουν φιλοκυβερνητικοί. Η κατανόηση των μεταβολών αυτών θα εξωθήσει στην ίδρυση τον Μάη του 1849 της λέσχης «Ειρήνη» με 100 μέλη, τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου της λέσχης «Ένωσις» με 120 μέλη. Τον ίδιο χρόνο αναφέρεται ρητά η λειτουργία της λέσχης «Αδελφότης» με 100 μέλη. Ο τοπικός τύπος θεωρεί «την γενναίαν τάσιν του λαού» για νέες συνενώσεις ως ένδειξη της ανάγκης «επικοινωνίας συναισθηματικής» και «δημοσίου πνεύματος»¹²². Έτσι οι προϋπάρχουσες λέσχες εμπλουτισμένες με νέες, που η ονοματοθεσία τους σηματοδοτεί τις συλλογικές προσδοκίες για εθνική ενότητα και κοινωνική ευημερία, θα προσλάβουν χαρακτήρα «εθνικών κοινειών (clubs) μάλλον ή κοινής διασκεδάσεως»¹²³. Αντίθετα ο Γάλλος πρόξενος την «γενναίαν αυτήν τάσιν» για εταιρισμό συνέδεε με το χαρακτήρα των Ελλήνων, θεωρώντας ότι η συμμετοχή τους σε εταιρείες αποτελεί δεύτερη φύση τους¹²⁴. Και μέχρι ενός σημείου δεν είχε άδικο. Το ερώτημα είναι μήπως ο χαρακτήρας τους σχετίζεται με τις ιστορικές τύχες του και κατ' ακολουθία μήπως η συσσωμάτωση δεν αποτελεί μορφή αντιστάσεως.

Με την ίδρυση των νέων λεσχών αποσαφηνίζεται περισσότερο η ιδεολογική και πολιτική θέση τους, αν κρίνει κανείς από τα μέλη (Ιω. Λισγαράς, Δ. Καλλίνικος, Π. Λογοθέτης, Παν. Κλάδης, Π. Ταβουλάρης, Ιω. Ιωαννόπουλος) που εντάχθηκαν στη λέσχη «Ένωσις»¹²⁵. Είναι άτομα τα οποία μετά την 9η Βουλή θα ενταχθούν στο ριζοσπαστικό κόμμα, όπως θα λεχθεί παρακάτω. Για την ώρα η αποχώρησή τους από τις λέσχες «Ο Ζάκυνθος» και «Ο Φόσκολος» θα οδηγήσει στο χαρακτηρισμό των δύο αυτών λεσχών ως κέντρων μεταρρυθμιστών. Δημοσιογραφικό όργανο της πρώτης θα καταστεί κυρίως η εφημερίδα «Μέλλον», της δεύτερης «Ο Σπινθήρ». Οι προσδιορισμοί αυτοί είναι συμβατικοί στο μέτρο της περιρρέουσας την πολιτική πρακτική

122. «Μέλλον», αρ. 35/27 Αυγ. 1849. — Λ. Χ. Ζώη, ό.π., αρ. 254/6 Δεκ. 1933 — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 111, 117.

123. «Μέλλον», αρ. 35/27 Αυγ. 1849. Κοινείο σημαίνει κοινή αίθουσα, κοινός τόπος συγκεντρώσεως, εταιρεία, σύνδεσμος, λέσχη, χαμαιτυπείο, πορνείο. Η επιλογή της λέξεως κοινείο, πλησιέστερης λεκτικά με έννοιες όπως η κοινωνία - κοινός, αντί της λέξεως λέσχη, νομίζει ότι ενέχει την πρόθεση αντιπαραθέσεως ή διαφοροποιήσεως συντελούμενων δραστηριοτήτων. Το κοινείο, σ' αντιδιαστολή με τη λέσχη, δεν σηματοδοτεί χώρο ψυχαγωγίας, αλλά τον πολιτικό σύλλογο, όπως θα ονομασθεί και θ' αποσαφηνισθεί αργότερα.

124. AMAE, C.P.C. Angleterre Corfou, τ. 25, αρ. 152/19 Σεπτ. 1849.

125. «Μέλλον», αρ. 11/18 Μαρτ. 1850, όπου κατάλογος των μελών. Βλ. και Π. Χιώτου, ό.π., τ. 5, σ. 252. — Λ. Χ. Ζώη, ό.π., αρ. 254/6 Δεκ. και αρ. 256/8 Δεκ. 1933. — Στ. Παπαδάτου, «Οι ριζοσπάσται», Χρονικά της Ζακύνθου, τ. 1 (1964), σ. 263.

ασάφειας. Και είναι ενδεικτικό ότι τα μέλη της λέσχης «Ένωσις», μη διαθέτοντας ακόμα δημοσιογραφικό όργανο, θα χρησιμοποιήσουν σ' όλη τη διάρκεια του 1849 τις στήλες των παραπάνω εφημερίδων. Η ιδεολογική διαφοροποίηση που θα συντελεσθεί στην 9η Βουλή θα συντελέσει και στον μετέπειτα προσδιορισμό της ιδεολογικής ταυτότητας των εφημερίδων αυτών, οι οποίες μέχρι να διακοπεί η έκδοσή τους¹²⁶ θα εκπροσωπήσουν την μεταρρυθμιστική πολιτική άποψη.

Αν λοιπόν, μια και δεν υπάρχουν άλλες μνείες για τις απόψεις της πλειονότητας των μελών των παραπάνω τριών τουλάχιστον λεσχών, δεχθούμε αυτές που διατυπώνονταν στις εφημερίδες, τότε κυρίαρχη άποψη και αίτημα ήταν η «ριζική ανάπλαση» του καθεστώτος για τη δημιουργία διοικήσεως «αντιπροσωπευτικής» και δημοκρατικής¹²⁷. Ενώ όμως αρχικά η ριζική αυτή ανάπλαση θα επιτυγχανόταν με τη διάκριση και ανεξαρτησία των εξουσιών, τη διεύρυνση του εκλογικού σώματος («παράταση της εκλογικής ψήφου»), τις ελεύθερες εκλογές, την απόλυτη ελευθεροτυπία και γενικά με τη μεταρρύθμιση και βελτίωση των νόμων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των πολιτών, με στόχο την προαγωγή της δημόσιας εκπαιδεύσεως, της γεωργίας, του εμπορίου, της βιομηχανίας, αργότερα, η διατύπωση από την εφημερίδα της Κέρκυρας «Πατρίς» μετριοπαθών αιτημάτων, έκαμε απαραίτητη την πλέον σαφή εξαγγελία του ιδεολογικού στίγματος των παραπάνω λεσχών. Στόχος λοιπόν είναι τα αιτήματα που αποτέλεσαν την ιδεολογική βάση του Ευρωπαϊκού 1848: ελευθερία - ισότητας - αδελφότης. Όχι επέκταση του εκλογικού δικαιώματος, αλλά γενική και καθολική ψήφος χωρίς το κριτήριο της ιδιοκτησίας¹²⁸. Ήταν το αίτημα που διατυπώθηκε από το 1836 στη Βρετανία, σχεδόν ικανοποιήθηκε από το ελληνικό σύνταγμα του 1843 και επανατέθηκε το 1848 στη Γαλλία και την Αυστρία¹²⁹. Εδώ διαπιστώνεται η σύμπτωση απόψεων με τον κεφαλονίτικο ριζοσπαστισμό σ' ότι τουλάχιστον αναφέρεται στην άποψη περί λαϊκής κυριαρχίας. Η αντιπαράθεση μ' αυτόν θα εξαγγελθεί στο τέλος του χρόνου από το «Μέλλον»:

126. Το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας «Ο Σπινθήρ» εκδόθηκε στις 20 Απρ. 1850, της εφημερίδας «Μέλλον» στις 15 Μαρτ. 1851 (Ντ. Κονόμου, Ο επαναστατικός....., σ. 107, 110).

127. «Μέλλον», αρ. 1/1 Ιαν. 1849.

128. «Μέλλον», αρ. 5/29 Ιαν., αρ. 6/5 Φεβρ., αρ. 11/12 Μαρτ. και αρ. 12/19 Μαρτ. 1849.

129. J. R. Gillis, ό.π., σ. 141-142, 145, 208. Αντίθετα, τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι δημοκρατικοί αγωνιστές της ιταλικής ανεξαρτησίας ήταν διστακτικοί ως προς το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας μετά τη γαλλική εμπειρία του 1848. Οι δημοκρατικοί φοβούνταν την επιρροή της άρχουσας τάξεως και του κλήρου επί των ψηφοφόρων των λαϊκών στρωμάτων. Και ο Gius. Mazzini έγραφε ότι οι λαϊκές τάξεις, ανώριμες ακόμη πολιτικά, έπρεπε να διαπαιδαγγωγηθούν για ν' αποκτήσουν το δικαίωμα της ψήφου (Cl. M. Lovett, The Democratic Movement in Italy 1830-1876, Cambridge, Massachusetts and London 1982, σ. 37, 41).

«Ζητούμεν δε ό,τι προς το παρόν κατεπειγότερον μας οφείλεται, μην επιχειρούντες άνισον πάλην, προλαμβάνοντες την πορείαν του χρόνου...»¹³⁰. Έτσι διαμορφώνεται η φυσιογνωμία των παραπάνω εφημερίδων που θα καταστούν όργανο της μεταρρυθμιστικής ομάδας της Ζακύνθου.

Στις αρχές του 1850 με την προκήρυξη των εκλογών για την 9η Βουλή οι λέσχες θ' αναλάβουν το συντονισμό του εκλογικού αγώνα συμπληρώνοντας έτσι τη λειτουργία τους ως κοινεία: ενημέρωση, καθοδήγηση, πρακτική εξάσκηση και τυπικές διευκολύνσεις του διευρυμένου από το νέο εκλογικό νόμο εκλογικού σώματος, πολιτική παιδεία των νέων ψηφοφόρων, υπόδειξη υποψηφίων¹³¹. Το αναγνωστήριο «Η Πρόοδος» θα αναδημοσιεύσει άρθρα της εφημερίδας της Κέρκυρας «Η Πατρίς», τα οποία θα κυκλοφορήσουν στη Ζάκυνθο σε μορφή φυλλαδίων. Δύο απ' αυτά με τίτλο το ένα «Ο γέρων πατριώτης», το άλλο «Προς του εκλογείς της Επτανήσου», περιλαμβάνουν λεπτομερείς οδηγίες για τη σημασία της ψήφου και της εκλογικής πράξεως¹³². Η λέσχη «Ο Ζάκυνθος» θα υποδείξει ως υποψηφίους, μετά από ψηφοφορία, τα μέλη της Δημ. Πελεκάση και Σπ. Καρβελα¹³³. Από τη λέσχη «Ένωσις» υποψήφιος ο Φρ. Δομενεγίνης και ο Ναθ. Δομενεγίνης. Κριτήριο υποδείξεως και υποστηρίξεως υποψηφίων αποτελούσε για όλες τις λέσχες την περίοδο αυτή η αντικυβερνητική τοποθέτηση και η αποδοχή της «ριζικής μεταρρυθμίσεως» του πολιτεύματος, αρχές που υποχρεώνονταν να δηλώσουν δημόσια και να δεσμευθούν με τις «πολιτικές Ομολογίες» τους, που για πρώτη φορά δημοσιεύονταν¹³⁴. Τις προγραμματικές αυτές δηλώσεις όφειλαν να διατυπώσουν όχι με «γενικές εκφράσεις υποκειμένου εις διαφόρους μεθερμηνεύσεις». Η πολιτική ομολογία στην οποία για πρώτη φορά στον εκλογικό αγώνα δινόταν τόση σημασία, «οφείλει να είναι πρόγραμμα απόλυτον, αφελές, διηκριθωμένον, θετικόν και αναμφίδολον, περιέχον τας αρχάς» που άξονάς τους είναι η καθιέρωση της εθνικής γλώσσας, θρησκεία, οργάνωση της παιδείας, ρύθμιση των φόρων, ριζική μεταρρύθμιση του πολιτεύματος¹³⁵. Οι πολιτικές ομο-

130. «Μέλλον», αρ. 53/31 Δεκ. 1849.

131. Βλ. Ρ. Η. Amann, ό.π., σ. 53. Αντίστοιχη λειτουργία των λεσχών των Γιακοβίνων ως κέντρων ενημερώσεως των εκλογέων βλ. εις Μ. L. Kennedy, ό.π., σ. 211 κ.ε.

132. «Η Πατρίς», αρ. 49/17 Δεκ. και αρ. 50/24 Δεκ. 1849. Βλ. Β1, τ. 1, αρ. 1637 και αρ. 1650 αντιστοίχως.

133. «Μέλλον», αρ. 6/11 Φεβρ. 1850.

134. Η δημοσίευση στον τύπο των «ομολογιών» των υποψηφίων ήταν πρακτική ήδη γνωστή σε ευρωπαϊκά κέντρα, όπως στην Τουλόν λόγω χάρη. Βλ. Μ. Agulhon, Une ville ouvrière au temps du socialisme utopique. Toulon de 1815 à 1851, έκδ. Monton, Paris 1977², σ. 245.

135. «Μέλλον», αρ. 1/8 Ιαν. και αρ. 4/28 Ιαν. 1850.

λογίες δημοσιεύθηκαν πράγματι στις τοπικές εφημερίδες και σχολιάζονταν για να διευκρινισθεί, όπου χρειαζόταν το πνεύμα τους και να δηλωθεί η υιοθέτηση ή μη των αρχών τους και κατά συνέπεια να υποδειχθεί ή μη η ψήφιση των συντακτών - υποψηφίων¹³⁶.

Το περιεχόμενό τους, συνολικά, αποκαλύπτει αιτήματα εθνικής αστικής τάξεως, η οποία δήλωνε: «πρώτον ημών χρέος και χρέος ιερόν είναι να συνεργήσωμεν με τας θεσμοθεσίας μας εις την ανάπτυξιν του εθνικού ημών στοιχείου...» Η θρησκεία, η γλώσσα, οι αρχαίες παραδόσεις αποτελούν τις ηθικές βάσεις της εθνικότητας¹³⁷. Απαιτούσε λοιπόν η αστική τάξη της Ζακύνθου τα στοιχεία που διαμορφώνουν την εθνική συνείδηση και τη συνείδηση της ταυτότητας, δίνοντας έμφαση στο ζήτημα της καθιέρωσης της ελληνικής γλώσσας, η οποία θα συνέδεε τους πολίτες, αφενός με τις αρχές και το νόμο, αφετέρου με τους προγόνους και τους αδελφούς Έλληνες. Την ίδια έμφαση έδινε και στο ζήτημα της παιδείας «τόσον της πόλεως, όσον και της ημελημένης εξοχής μας» (Ναθ. Δομενεγίνης), «και κατ' ιδίαν της εκπαιδεύσεως του λαού» (Μεν. Σ. Γεννηματάς). Συγχρόνως διατύπωνε το αίτημα εκσυγχρονισμού των θεσμών, αίτημα που στον εθνικιστικό 19ο αιώνα η αστική τάξη συνέδεε με την εθνική απελευθέρωση. Ζητάει συγκεκριμένα τη σύνταξη νέων νομικών κωδίκων, έλεγχο των οικονομικών του κράτους, και δημοσιονομικές ρυθμίσεις που θα συντελέσουν στην εμψύχωση της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας, κοινωνικές παροχές, απομάκρυνση των ξένων από τις δημόσιες θέσεις, εξασφάλιση των ατομικών ελευθεριών¹³⁸.

Τη δραστηριότητα των λεσχών εν όψει των επικείμενων εκλογών επέβαλλε η αντίστοιχη των κυβερνητικών αρχών και φιλοκυβερνητικών υποψηφίων. Υπήρχαν πληροφορίες ότι την πολιτική κατήχηση των κατοίκων της υπαίθρου είχαν αναλάβει αστυνομικά όργανα¹³⁹. Στην πόλη ο ύπαρχος κόμης Δημ. Σολωμός και ο Αντ. Βολτέρας είχαν μετατρέψει τα σπίτια τους σε εκλογικά κοινεία¹⁴⁰. Έπρεπε λοιπόν να προσελκυσθεί ο κόσμος στις λέσχες για να ενημερωθεί και να διευκολυνθούν στις τυπικές διαδικασίες οι νέοι εκλογείς κυρίως για την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους. Το κύριο βάρος έπεφτε λοιπόν σ' εκείνα τα μέλη των λεσχών που η επαγγελματική ιδιότητα τούς προσέδιδε μεγαλύτερη κοινωνική ακτινοβολία και τους επέτρεπε την ευχερέστερη διείσδυση σε ευρύτερα κοινωνικά στρώ-

136. «Μέλλον», αρ. 2/14 Ιαν. 1850.

137. «Μέλλον», αρ. 5/4 Φεβρ. 1850, όπου η πολιτική «ομολογία» του Αντ. Γαήτα.

138. «Μέλλον», αρ. 4/28 Ιαν. 1850.

139. «Μέλλον», αρ. 1/8 Ιαν. 1850.

140. «Μέλλον», αρ. 1/8 Ιαν. 1850.

ματα της πόλεως και της υπαίθρου, δηλ. στους ιερείς, γιατρούς, δικηγόρους ή υποδικηγόρους¹⁴¹. Κυρίως τους τελευταίους οι οποίοι ήταν και οι πλέον πολυάριθμοι: περισσότεροι από 23 οι δικηγόροι περισσότεροι από 34 οι υποδικηγόροι¹⁴². Έτσι οι δικηγόροι Ν. Καρβελάς, μέλος της λέσχης «Ο Φόσκολος», και Γ. Διαμαντόπουλος, μέλος της λέσχης «Ο Ζάκυνθος», συγκρότησαν επιτροπή για τη διευκόλυνση όσων ήθελαν να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους. Υποδικηγόροι, των οποίων τα ονόματα δημοσιεύονταν, κατανεμήθηκαν σε επτά ενορίες για να παράσχουν τις ίδιες διευκολύνσεις, ενώ δύο ακόμη ανέλαβαν να διευκολύνουν τους εκλογείς της υπαίθρου¹⁴³.

Την προσέλκυση των εκλογέων στις λέσχες ανέλαβε ο τύπος εξαίροντας τη σημασία των πολιτικών ομηγύρεων και της συνενώσεως: «προς υποστήριξιν της ιδέας της αδελφότητας... ουδέν προσφορώτερον μέτρον της συνενώσεως...» Αι πολιτικά ομηγύρεις είναι ανεξάντλητοι πηγαί ελευθεριών... ήσαν και θέλουν είσθαι πάντοτε το ειρηνικόν όπλον της δημοκρατίας...¹⁴⁴. Ελευθέρη λοιπόν η είσοδος των εκλογέων σ' όλες τις λέσχες, όπου ασκούνταν σε κάλπες μέχρι την ημέρα των εκλογών (27 και 28 Φεβρουαρίου). Επί πλέον απόφαση (4 Φεβρουαρίου 1850) των μελών της λέσχης «Ο Φόσκολος», της οποίας γραμματέας ήταν τότε ο Διον. Μαρτελάος, για την καθιέρωση δώρης καθοδηγήσεως των εκλογέων και συζητήσεων δύο φορές την

141. Βλ. Ed. Berenson, ό.π., σ. 141 κ.ε.

142. «Μέλλον», αρ. 19/7 Μαΐου, αρ. 21/21 Μαΐου 1849. Απόπειρα ερμηνείας του πλήθους των δικηγόρων ή υποδικηγόρων αναλογικά με τον όλο πληθυσμό του νησιού (..... θα μας οδηγήσει στις μεταβολές των σχέσεων ιδιοκτησίας που ακολούθησαν την κατάλυση της βενετοκρατίας και στην ανάγκη που ανέκυψε της παρουσίας του ειδικά εξοπλισμένου νομομαθή που έπρεπε να ρυθμίσει τις σχέσεις μεταξύ γαιοκτήμονα και καλλιεργητή. Ακόμη τη διόγκωση του κλάδου τούτου θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε ως αποτέλεσμα της εναλλαγής κατακτητών και της αντίστοιχης εναλλαγής νομικών κανόνων που απαιτούσε το διαμεσολαβητικό μεταξύ πολιτών και αρχών ρόλο του νομομαθή. Θα μπορούσαμε να την ερμηνεύσουμε και ως επακόλουθο της διαφοράς της γλώσσας που οι αρχές και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα χρησιμοποιούσαν, οι λαϊκές τάξεις δεν καταλάβαιναν και ο δικηγόρος μεσολαβούσε. Έπειτα σε κάποια στιγμή ο μεγάλος αριθμός δικηγόρων θα προκαλέσει, για βιοποριστικούς λόγους, πλήθος δικαστικών υποθέσεων. Ο κοινωνικός ρόλος τους και συγκεκριμένα η προστασία των ασθενέστερων τάξεων, όπως και η ιδεολογική και πολιτική θέση τους στο καθεστώς της Αρμοστείας, έφερε πολλές φορές τον κλάδο αντιμέτωπο με τις αρχές. Έτσι στη Ζάκυνθο ήδη το 1849 οι δικηγόροι και οι υποδικηγόροι είχαν υποχρεωθεί να συγκροτήσουν αντίστοιχους επαγγελματικούς συλλόγους. Για την κοινωνική παρουσία των δικηγόρων βλ. Κ. Τσουκαλά, Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σ. 153 κ.ε. — H. L. Root, «Challenging the Seigneurie: Community and Contention on the Eve of the French Revolution» εις The Journal of Modern History, τ. 57 (1985), σ. 668-669.

143. «Μέλλον», αρ. 1/8 Ιαν. 1850.

144. «Μέλλον», αρ. 2/14 Ιαν. 1850.

εβδομάδα, Πέμπτη και Κυριακή 10-12 το πρωί¹⁴⁵. Οι συζητήσεις άρχισαν στις 9 Φεβρουαρίου 1850 με εισηγητές - ομιλητές κυρίως νομομαθείς και ιερείς, μεταξύ των οποίων και μέλη της λέσχης «'Ενωσις»¹⁴⁶. Αντικείμενο των ομιλιών και συζητήσεων ήταν η σημασία της εκλογικής ψήφου. Οι ψηφοφόροι έπρεπε να κατανοήσουν «το ιερόν βάρος της εντολής» και να μην ψηφίσουν με κριτήριο τους δεσμούς φιλίας ή εξάρτησης. Κριτήριο έπρεπε ν' αποτελέσει το περιεχόμενο των προγραμματικών δηλώσεων των υποψηφίων. Κυρίως γίνονταν συστάσεις στους εκλογείς να δυσπιστούν σ' όσους υποψηφίους απέφευγαν να δημοσιεύσουν τις «πολιτικές ομολογίες» τους¹⁴⁷. Στις συγκεντρώσεις στη λέσχη «Ο Φόσκολος» παρευρίσκονταν και χωρικοί που για πρώτη φορά θα υποδείξουν δικούς τους υποψηφίους: τον Στ. Βισβάρδη και τον Αν. Στρούζα¹⁴⁸. Οι χωρικοί έπρεπε να ακούσουν γιατί, στην πλειοψηφία τους σχεδόν, δεν ήξεραν γράμματα. Κι αυτοί ακόμα που ήταν σε θέση να διαβάσουν εκκλησιαστικό βιβλίο, όταν τους δινόταν άλλου περιεχομένου γραπτό «οι οφθαλμοί των σκοτίζονται», όπως έγραφε σύγχρονος¹⁴⁹.

Το αποτέλεσμα των εκλογών δικαίωσε την προσφορά των λεσχών, οι οποίες κατόρθωσαν ν' αποκλείσουν τους φιλοκυβερνητικούς υποψηφίους και να στείλουν στην 9η Βουλή άτομα που λάμπρυναν το έργο της¹⁵⁰. Το ρόλο τους αυτόν εμμέσως αναγνωρίζαν και οι ηττημένοι στις εκλογές φιλοκυβερνητικοί, που τις χαρακτήρισαν «επαναστατικά κοινεία». Μάλιστα η λέσχη «Ο Φόσκολος» που είχε επωμισθεί και το μεγαλύτερο βάρος κατηγορήθηκε ως «παρωδία» και αποτρεπτική της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών¹⁵¹. Η εκλογική νίκη όμως απέδειξε ακριβώς το αντίθετο. Ότι δηλαδή οι λέσχες διασφαλίζοντας την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών συνετέλεσαν ώστε με τους νέους βουλευτές να διατυπωθούν τα αιτήματα μιας ποιοτικά διαμορφωμέ-

145. «Ο Σπινθήρ», αρ. 37/9 Φεβρ. 1850. — «Μέλλον», αρ. 6/11 Φεβρ. 1850.

146. Στην πρώτη συνεδρίαση (9 Φεβρ.) ομιλητές ήταν οι δικηγόροι Αναστ. Καρκαθέλας, Διον. Μαρτελάος και ο δικογράφος Αντ. Τερτσέτης. Στη δεύτερη (12 Φεβρ.) ομιλητές ήταν ο Διον. Βερύκιος, ο συμβολαιογράφος Ιω. Λισαράς, ο Παυλ. Φαμπουριάρης και ο παπάς Σπ. Δελέτης. Στην τρίτη (16 Φεβρ.) οι Διον. Μαρτελάος, Νικ. Καρβελάς, παπάς Σπ. Δελέτης. Στην τέταρτη (19 Φεβρ.) οι Νικ. Καρβελάς, Διον. Μαρταλάος, παπάς Κατραμής. Στην πέμπτη (23 Φεβρ.) οι Αν. Γαήτας, Γ. Διαμαντόπουλος, Γ. Βερύκιος, Κων. Ροδίνης («Μέλλον», αρ. 7/18 Φεβρ. και αρ. 8/25 Φεβρ. 1850. — Π. Χιώτου, ό.π., τ. 7, σ. 128. — Βλ. και Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 110).

147. «Μέλλον», αρ. 5/4 Φεβρ. 1850.

148. «Μέλλον», αρ. 7/18 Φεβρ. 1850. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 118.

149. «Μέλλον», αρ. 2/14 Ιαν. 1850.

150. «Σπινθήρ», αρ. 40/2 Μαρτ. 1850. — «Μέλλον», αρ. 21/27 Μαρτ. 1850. Για το έργο της 9ης Βουλής βλ. πρόχειρα Στρ. Σωμερίτη, ό.π., σ. 20 κ.ε. Τα ονόματα βουλευτών βλ. εις Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 120.

151. «Μέλλον», αρ. 21/27 Μαΐου και αρ. 22/3 Ιουν. 1850.

νης και ποσοτικά ενισχυμένης αστικής τάξεως, η οποία αμφισβητούσε τη νομιμότητα του καθεστώτος της Προστασίας. Την ποιοτική διάπλασή της ή την ταξική συνειδητοποίησή της και τον ιδεολογικό εξοπλισμό της θα πρέπει να αναζητήσει κανείς όχι μόνο στις ολοένα διογκούμενες οικονομικές δυσχέρειες που σώρευε η Αρμολογία, αλλά και στα γεγονότα της Κεφαλονιάς ή στα Παρκερικά¹⁵². Οι βιαιότητες των ιονικών αρχών στο γειτονικό νησί και τα σκληρά μέτρα της Βρετανίας σε βάρος της ελληνικής κυβερνήσεως είχαν εξάψει τόσο το εθνικό φρόνημα ώστε για πρώτη φορά να διατυπωθεί στη Βουλή το αίτημα της ενώσεως. Μ' αυτή την έννοια πράγματι οι λέσχες λειτούργησαν ως «επαναστατικά κοινεία».

Εντούτοις η ιδεολογική φυσιογνωμία των μελών των λεσχών εξακολουθούσε να είναι συγκεχυμένη. Και αν η απόφαση για την εορταστική φωταψία του με την ευκαιρία της εκλογικής του Δημ. Σολωμού ως προέδρου της Γερουσίας αποτελεί κάποιο κριτήριο, τότε μόνο η λέσχη «Ο Φόσκολος» και το αναγνωστήριον «Η Πρόοδος» δεν φωταγωγήθηκαν. Η «Ένωσις», η οποία περιλάμβανε μέλη ως οι Ιω. Λισγαράς, Δημ. Καλλίνικος, Π. Ταβουλάρης, οι οποίοι θα ενταχθούν στο ριζοσπαστισμό και θα αποτελέσουν τη συντακτική επιτροπή της εφημερίδας «Ο Ρήγας», όπως θα λεχθεί παρακάτω, φωταγωγήθηκε μετά από βιαιότητες μεταξύ των μελών της¹⁵³. Επακόλουθο της θέσεως την οποία τήρησε η λέσχη «Ο Φόσκολος» υπήρξε νυκτερινή επίθεση των κυβερνητικών εναντίον του οικημάτων της και απόσπαση της ψήφου των μελών της να μη λειτουργήσει στο εξής ως κοινείο¹⁵⁴.

Η διαφοροποίηση της βουλευτικής ομάδας της Ζακύνθου και η περαιτέρω διαυγέστερη ιδεολογική φυσιογνωμία των λεσχών θα πραγματοποιηθεί στη διάρκεια των εργασιών της 9ης Βουλής οπότε και η ένταξη των Φραγκ. και Ναθ. Δομενεγίνη στην κεφαλονίτικη άποψη περί ριζοσπαστισμού¹⁵⁵. Ενώ μέχρι τότε οι μετέπειτα αυτοκαλούμενοι μεταρρυθμιστές της Ζακύνθου, αποδεχόμενοι την ριζική

152. Για τα γεγονότα της Κεφαλονιάς βλ. Μ. Παξιμαδοπούλου - Σταυριανού, Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849, εκδ. Εταιρεία Κεφαλληνικών Ιστορικών ερευνών, σειρά Διατριβών και Μελετών, αρ. 1, Αθήνα 1980. Για τα Παρκερικά βλ. Β. Σφυρόερα, «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων», Ιστορία Ελληνικού Έθνους, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. 13, Αθήνα 1977, σ. 137-141.

153. «Μέλλον», αρ. 11/18 Μαρτ. 1850.

154. «Μέλλον», αρ. 21/27 Μάρτ. 1850.

155. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 122-123. Για το ριζοσπαστισμό και τους ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς βλ. Γ. Γ. Αλυσανδράτου, «Ιωσήφ Μομφερράτου Αυτοβιογραφικά Σημειώματα (Συμβολή στον Επτανησιακό ριζοσπαστισμό)», Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας (= ΔΑΕΚ), τ. 7 (1970), σ. 7-34. — Του ίδιου, «Επτανησιακός ριζοσπαστισμός», Εβδομάδα μελέτης ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αίγινα, Αύγουστος 1977, σ. 126-142.

μεταρρύθμιση, αυτοθεωρούνταν ριζοσπάστες, η διατύπωση στην παραπάνω Βουλή και στον κεφαλονίτικο τύπο των θέσεων των Κεφαλλήνων ριζοσπαστών, πλησιέστερων ιδεολογικά προς το κοινωνικό περιεχόμενο του γαλλικού νεο-μαμπεφικού κινήματος¹⁵⁶, ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορούσε στο αίτημα της λαϊκής κυριαρχίας, υποχρεώθηκαν τώρα να δηλώσουν ότι απορρίπτουν το «ευρωπαϊκόν σύστημα» προκρίνοντας το «ιονικόν σύστημα»¹⁵⁷. Η αντιδιαστολή αυτή-ευρωπαϊκό - ιονικό δηλώνει την επιλογή μιας πολιτικής τακτικής, πραγματιστικής, βασισμένης πάνω στις συνθήκες του ιονίου κράτους. Αρνούνται την ανατροπή και υιοθετούν εξελικτικές διαδικασίες. Το ευρωπαϊκό σύστημα δεν μπορεί να προωθήσει τα ιονικά αιτήματα. Αλλά και μεταξύ εκείνων που θα αποδεχθούν το «ίόνιον σύστημα» θα επέλθουν διαφοροποιήσεις με κριτήριο όχι μόνο τις προτεραιότητες ως προς τη λύση των προβλημάτων, αλλά και την αντίθεση προς τον ανερχόμενο πολιτικά Κων. Λομβάρδο. Οι ριζοσπάστες λοιπόν θα προτάξουν τη λύση του εθνικού προβλήματος και την λαϊκή κυριαρχία, οι μεταρρυθμιστές θα θεωρήσουν προϋπόθεση τις μεταρρυθμίσεις του πολιτεύματος¹⁵⁸.

Η ένταξη των Δομενεγίνδων στο «ευρωπαϊκό σύστημα» τους υπαγόρευσε τον Ιούνιο 1850 την ανάγκη να ιδρύσουν «εν Δημοτικόν Κατάστημα κατά μίμησιν εκείνου της Κεφαλληνίας... δια να διοργανίσωσιν ει δυνατόν ριζοσπαστικόν κόμμα, το οποίον δια μέσου του Καταστήματος τούτου να γείνη ο δικτάτωρ της κοινής γνώμης, ως συνέβη εις Κεφαλληνίαν...»¹⁵⁹. Δεν ήθελαν οι Δομενεγίνδες την ίδρυση λέσχης όπως ήταν η συνήθης μορφή οργανώσεως στη Ζάκυνθο. Ενδεχομένως και με την ονοματοθεσία επιδίωκαν να επισημάνουν την ιδεολογική σύνδεση με τον κεφαλονίτικο ριζοσπαστισμό, για τον οποίον ο χαρακτηριστικός προσδιορισμός «Δημοτικόν» ήταν σημαντικός. Δήλωνε δηλαδή τη σχέση της συσσωματώσεως αυτής με το λαό. Αντίθετα η λέσχη, ως προσδιορισμός μορφής συλλογικής οργανώσεως, κατ' αντιδιαστολή με την κλουμπ (club) που η χρήση της υποδήλωνε την επαναστατική λέσχη, οδηγούσε σε

156. Για το κοινωνικό περιεχόμενο του κινήματος νεο-μαμπεφ βλ. G. Sencier, ό.π. Ανάλογη διάσπαση στο δημοκρατικό κίνημα της Γαλλίας επήλθε το 1848. Από τους ηγέτες του ο μὲν L. Aug. Blanqui εμφανιζόταν απρόθυμος για οποιονδήποτε συμβιβασμό με την κυβέρνηση, ο δε S. Aug. Barbès μετριοπαθής, συμφιλιωτικός με στόχο την απόσπαση μεταρρυθμίσεων. Βλ. S. Wasserman, ό.π.

157. «Μέλλον», αρ. 38/23 Σεπτ. 1850.

158. «Μέλλον», αρ. 39/30 Σεπτ. 1850.

159. «Μέλλον», αρ. 26/1 Ιουλ. 1850. Για το Δημοτικό Κατάστημα της Κεφαλονίας βλ. Ε.-Λ. Σταυροπούλου, Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Αθήνα 1987, όπου και βιβλιογραφία.

κάποια μορφή εταιρισμού που τουλάχιστον στη Ζάκυνθο χαρακτηριζόταν από ιδεολογική ανομοιομορφία, μετριοπάθεια και ασάφεια.

Στην κίνηση για την ίδρυση Δημοτικού Καταστήματος προσκλήθηκαν (26 Ιουνίου 1850) να μετάσχουν 50 περίπου πολίτες, μέλη οι περισσότεροι της λέσχης «Ένωσις», που πρόεδρός της ήταν τότε ο Φρ. Δομενεγίνης¹⁶⁰. Η ενέργεια όμως αυτή δεν βρήκε φυσικά σύμφωνη την πολιτική ομάδα των μεταρρυθμιστών. Κυρίως τους ανησύχησε το γεγονός ότι τα μέλη του Καταστήματος τούτου αυτοκαλούμενοι «εθνικώτατοι και φιλελευθερώτατοι» και προτιθέμενοι να φέρουν στη Ζάκυνθο μηχανήματα για την έκδοση εφημερίδας¹⁶¹, θα συνδέονταν δια «ορκοδοσίας», στοιχείο που χαρακτήριζε επαναστατική εταιρεία με σκοπό τη βίαιη ανατροπή «των κοινωνικών καθεστώτων»¹⁶². Θα είχε δηλαδή τον χαρακτήρα μυστικής εταιρείας. Έτσι το «Μέλλον» απορρίπτοντας την «πολιτικήν πορείαν» του Δημοτικού Καταστήματος ως «παράκαιρον και επομένως επικίνδυνον», διαπίστωνε, και η Αστυνομία ενημερωνόταν, ότι το παραπάνω υπό ίδρυση συλλογικό σώμα «είναι μάλλον πολιτικόν κοινεῖον ἢ λέσχη σκοπόν ἔχουσα απλήν διασκέδασιν»¹⁶³. Η αντίθεση με τους ριζοσπάστες Δομενεγίνηδες είχε ήδη οξυνθεί με θεαματικές μάλιστα εκδηλώσεις. Οπαδοί τους είχαν κάψει επιδεικτικώτατα στην προκυμαία της πόλεως φύλλο της εφημερίδας «Μέλλον», που περιλάμβανε σχόλια για την κίνηση των ριζοσπαστών. Στη λέσχη «Ένωσις» 40 περίπου ομόφρονες συνδρομητές οργάνωσαν κάποιες εκδηλώσεις κατά των μεταρρυθμιστών¹⁶⁴.

Η Αστυνομία δεν έδωσε την άδεια λειτουργίας του Δημοτικού Καταστήματος με το αιτιολογικό ότι λειτουργούσαν ήδη πολλές λέσχες. Μάλιστα ανήσυχη από τη δραστηριότητα που είχαν αναπτύξει οι λέσχες ανέθεσε στους εργολάβους τους να παρακολουθούν τους συνδρομητές τους και να την ενημερώνουν¹⁶⁵.

Οι λέσχες οι οποίες στο εξής στέγαζαν τους ριζοσπάστες ήταν η «Ένωσις» και η «Αδελφότης»¹⁶⁶. Ως δημοσιογραφικό όργανο χρησιμοποιούσαν τις στήλες της κεφαλονίτικης εφημερίδας «Ο Φιλελεύθε-

160. «Μέλλον», αρ. 52/12 Φεβρ. 1851.

161. «Μέλλον», αρ. 35/25 Σεπτ. 1850.

162. «Μέλλον», αρ. 26/1 Ιουλ. 1850. Ο όρκος - το μυστικό αποτέλεσε βασικό στοιχείο στην τεκτονική στοά και στη μυστική εταιρεία και όργανο που επέτρεψε την επιβίωση και εξάπλωση της εταιριστικής απόψεως. Βλ. R. Yedid-Halévi, ό.π., σ. 121. — M. L. Kennedy, ό.π., σ. 45.

163. «Μέλλον», αρ. 35/2 Σεπτ. 1850.

164. «Μέλλον», αρ. 52/12 Φεβρ. 1851.

165. «Μέλλον», αρ. 36/9 Σεπτ. 1850.

166. «Μέλλον», αρ. 52/12 Φεβρ. 1851. — Στ. Παπαδάτου, ό.π., σ. 263. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 117.

ρος» που εξέδιδε ο Ηλ. Ζεργός Ιακωβάτος. Τον Απρίλιο του 1851 μέλη της λέσχης «Ένωσις» οι Δημ. Καλλίνικος, Γ. Βερύκιος, Ιω. Ιωαννόπουλος και Π. Ταβουλάρης ανέλαβαν την έκδοση της εφημερίδας «Ο Ρήγας»¹⁶⁷.

Η περίοδος μετά τη διάλυση της 9ης Βουλής (Νοέμβριος 1850)¹⁶⁸ θα σημάνει και τη σκλήρυνση της Αρμοστείας, την απόφασή της να προσελκύσει τους μεταρρυθμιστές και να εκμηδενίσει πολιτικά το ριζοσπαστισμό, τους ηγέτες και τα πολιτικά κέντρα του. Επίθεση λοιπόν κατά της λέσχης «Ένωσις» στις 7 Φεβρουαρίου του 1851 από μέλη της οποίας είχε οργανωθεί η αποδοκιμασία του προέδρου της 9ης Βουλής Κανδ. Ρώμα, υπεύθυνου για τη διακοπή της αναγνώσεως του ψηφίσματος για την ένωση¹⁶⁹. Παύση του Ιω. Λισγαρά, μέλους της ίδιας λέσχης, ως συμβολαιογράφου γιατί στην αίτησή του προς την εφορεία της λέσχης με την οποία ζητούσε τη διακοπή της αγοράς της αθηναϊκής εφημερίδας «Ελπίς», περιλαμβάνονταν σχόλια κατά του Αρμοστή Ward¹⁷⁰. Οριστικό κλείσιμο της λέσχης «Ένωσις» τον Ιούνιο του 1851 και πλειστηριασμός των υπαρχόντων της για να πάρουν τα χρήματά τους οι μέτοχοι¹⁷¹. Βιαιοπραγίες στη λέσχη «Αδελφότης» της οποίας πρόεδρος ήταν ο ριζοσπάστης Γ. Λογοθέτης. Τον Μάη του 1851, συγκεκριμένα, «τα κυβερνητικά ανθρωπάκια», δηλαδή «αιμοχαρείς αναισχύντοι προδότες κατακαιώμενοι από του να βλέπωσι την αγνότητα του εθνισμού μας κορυφουμένην εις τας καρδίας των συνδρομητών του Καταστήματος», μολονότι αποτελούσαν την μειοψηφία, με τη βοήθεια του Επάρχου και του αρχιερέα έπεισαν την «ευκολολύγιστον Επιτροπήν να δαφνοστολίσωσι και φωταγωγήσωσι το Κατάστημα δι' ιδίας των δαπάνης» για να γιορτάσουν τα γενέθλια της βασίλισσας Βικτωρίας. Μάταιες οι διαμαρτυρίες της πλειοψηφίας που κατάγγειλε στην κεφαλονίτικη ριζοσπαστική εφημερίδα «Ο Φιλελεύθερος» τα γεγονότα κι εξέδωσε και σχετικό φυλλάδιο¹⁷². Μετά τις βιαιοπραγίες αυτές η λέσχη δεν διαλύθηκε, αλλά μαζί με το αναγνωστήριον «Πρόοδος» συγκέντρωσε τους ριζοσπάστες.

Η εκλογική νίκη των ριζοσπαστών στις δημοτικές εκλογές (Μάιος

167. Ντ. Κονόμου, Ο επαναστατικός ..., σ. 122-123. — Του ίδιου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 126.

168. Αφορμή για τη διάλυσή της ήταν η απόπειρα των ριζοσπαστών να εισαγάγουν προς ψήφιση δια του Ιω. Τυπιάδου Δοτοράτου Καπελέτου κείμενον υπέρ της ενώσεως. Βλ. πρόχειρα Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 123-125.

169. «Μέλλον», αρ. 52/12 Φεβρ. 1851.

170. Στ. Παπαδόπου, ό.π., σ. 263.

171. «Ρήγας», αρ. 5/28 Ιουλ. 1851.

172. «Ρήγας», αρ. 3/26 Μαΐου 1851. — «Φιλελεύθερος», αρ. 43/23 Ιουν. 1851. Βλ. και ιδιαίτερο φυλλάδιο «Τα κυβερνητικά ανθρωπάκια κατά του Καταστήματος Η Αδελφότης... Εν Ζακύνθω τη 21 Μαΐου 1851 ελλ. ε. Εις των συνδρομητών του Καταστήματος». — Βλ. και Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 128.

1851) ήταν πλήγμα για την Αρμοστεία και τους «καταχθόνιους» (κυβερνητικούς). Οι τελευταίοι, ενισχυμένοι από την παρουσία του Δημ. Σολωμού, προέδρου της Γερουσίας, στο νησί, επιχείρησαν να οργανώσουν τις δυνάμεις τους. Συγκρότησαν 8μελή επιτροπή «επί σκοπῷ να διοργανώση ευρύχωρον σύστημα προσηλυτισμού συμπεριλαμβάνον εις τους κόλπους του Ιερείς, πολίτας και χωρικούς...»¹⁷³. Οι συγκεντρώσεις αυτές γίνονταν σε σπίτια, όπως λόγου χάρη του Φρ. Μερκάτη και σκόπευαν όπως φαίνεται στην οργάνωση κοινωνικού σώματος ανεξαρτήτως ταξικού κριτηρίου. Η επιχειρούμενη αυτή κάθετη τομή, που διαφυλάσσει την κοινωνική ιεραρχία μέσα από εξουσιαστικούς δεσμούς, έχει ερμηνευθεί ως μορφή οργάνωσης ιδεολογικά συντηρητικής. Τούτο σ' αντίθεση με τον εταιρισμό, ο οποίος προκύπτει από οριζόντια τομή, δηλαδή με κριτήριο ταξικό, αντι-ιεραρχικό¹⁷⁴.

Περισσότερο επιτυχής υπήρξε η παράλληλη απόπειρα οργάνωσης της ομάδας των μεταρρυθμιστών, ενέργεια η οποία πρέπει να θεωρηθεί ως απάντηση στη ριζοσπαστική πρόκληση και στις ανάγκες του επικείμενου εκλογικού αγώνα. Την πρωτοβουλία ανέλαβαν συνδρομητές της λέσχης «Ο Φόσκολος», η οποία στέγαζε, όπως λέχθηκε, κατά πλειοψηφία, μεταρρυθμιστές. Έτσι στις 4 Ιουνίου του 1851 οι Δημ. Πελεκάσης, Αντ. Γαήτας, Διον. Βαρότσης, Δημ. Καρβελάς, Γ. Μεσαλάς, Γ. Διαμαντόπουλος, εμφανίζονται ως κύριοι εκπρόσωποι του υπό την ηγεσία του «ενδόξου αρχηγού» Κανδ. Ρώμα μεταρρυθμιστικού κόμματος, το οποίο, ιδρυόμενο «εις θλιβεράς περιστάσεις», έχει ως στόχο να «απαλλάξη τον τόπο από μεγάλους κινδύνους»¹⁷⁵. Τις θλιβερές περιστάσεις διαμορφώνουν η διογκούμενη ενίσχυση των ριζοσπαστών στη Ζάκυνθο και η επαπειλούμενη επικράτησή τους στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές. Το μεταρρυθμιστικό κόμμα θα προχωρήσει λοιπόν στην ίδρυση «πολιτικής εταιρείας» και την εξαγγελία του προγράμματός του που προβλέπει «δια νομίμων μεταρρυθμίσεων την πολιτικήν και κοινωνικήν πρόοδον των Ιονίων Νήσων»¹⁷⁶.

Ιδεολογικά αποσαφηνισμένο το κόμμα τούτο, με εκσυγχρονισμένα δομικά στοιχεία (αρχηγό, πολιτικό πρόγραμμα, στέγη, αργότερα εφημερίδα) ανέλαβε τον εκλογικό αγώνα για την 10η Βουλή ιδρύοντας κοινείο υπό το όνομα «Παρατηρητής» και ομώνυμο δημοσιογρα-

173. «Ρήγας», αρ. 5/28 Ιουλ. 1851. Παράρτημα, αρ. 7/27 Αυγ. 1851. Κατάλογος των 60 περίπου ατόμων τα οποία μετείχαν στις συγκεντρώσεις αυτές εις «Φιλελεύθερος», αρ. 50/14 Αυγ. 1851.

174. Βλ. M. Aguilhon, *Le cercle...*, σ. 70-71.

175. «Ο Φιλελεύθερος», αρ. 41/9 Ιουν. 1851. — «Ο Παρατηρητής», αρ. 6/8 Μαρτ. 1852.

176. «Ο Παρατηρητής», αρ. 6/8 Μαρτ. 1852.

φικό όργανο»¹⁷⁷. Ενδεικτικά επισημαίνεται ότι οι ιδρυτές μεταρρυθμιστές απέφυγαν, όσο γνωρίζω τουλάχιστον, να χαρακτηρίσουν τη μορφή οργανώσεως του πολιτικού κέντρου τους ως λέσχη, φορτισμένη ήδη από αντικυβερνητικό ιδεολογικό περιεχόμενο και στοιχεία κοινωνικότητας με σκοπό την ψυχαγωγία. Το συλλογικό σώμα τους ήταν καθαρά πολιτικό, προορισμένο να καλύψει και ευχεράνει τις κομματικές ανάγκες και τον εκλογικό αγώνα του κόμματός τους. Κομματικού χαρακτήρα ήταν και τα συμπόσια που οργανώνονταν.

Στις εκλογές όμως (Φεβρουάριος 1852) αναδείχθηκαν, στην πλειονότητά τους, ριζοσπάστες ενώ στις επαναληπτικές (Μάρτιος 1852) εκλέχθηκε για πρώτη φορά, με ψήφους κυρίως της υπαίθρου, ο Κων. Λομβάρδος¹⁷⁸. Η εκλογική αυτή ήττα και η πολιτική παρουσία του Κ. Λομβάρδου θα συντελέσει στη διάλυση του κοινείου «Ο Παρατηρητής» και την αποδιοργάνωση του μεταρρυθμιστικού κόμματος στη Ζάκυνθο, μέλη του οποίου θα προσελκύσει η Αρμοστεία¹⁷⁹. Την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση του νησιού θ' αναλάβει έκτοτε σχεδόν αποκλειστικά η ομάδα που κινείται γύρω από τον Κ. Λομβάρδο.

Από το 1852 μέχρι το 1858 αναφέρεται η λειτουργία των λεσχών «Ο Ζάκυνθος», «Αδελφότης», «Ειρήνη» και του αναγνωστηρίου «Η Πρόοδος»¹⁸⁰. Μάλιστα από το 1858 αναφέρεται και η ίδρυση στο χωριό Κοιλιωμένο αναγνωστηρίου. Σ' αυτό σύχναζαν οι κάτοικοι τις γιορτινές μέρες και τα βράδια των εργασίμων για να αφιερώσουν όσο χρόνο τους άφηνε ο αγώνας βιοπορισμού «εις ανάγνωσιν ή ακρόασιν αναγνώσεως εφημερίδων και περιοδικών»¹⁸¹.

Οι παραπάνω όμως χώροι χωρίς να πάψουν να λειτουργούν ως χώροι διαλόγου, πολιτικής ενημερώσεως, ψυχαγωγίας και κυρίως επεξεργασίας πολιτικών τάσεων, δεν αναφέρονται πλέον ως πολιτικά κέντρα. Έχουν αποδεχθεί την εθνική ιδέα, το αίτημα δηλαδή της ενώσεως κι ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι έχουν περιλάβει την 25η Μαρτίου ως ημέρα μεγάλης εθνικής γιορτής και μετέχουν στην οργάνωση σχετικών εκδηλώσεων¹⁸². Μετέχουν ακόμη σε εκδηλώσεις,

177. Ντ. Κονόμου, Ο επανησιακός..., σ. 127. — Του ίδιου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 137.

178. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 134, 137-138. Χαρακτηριστικά έγγραφε «Ο Παρατηρητής»: «Οι κάτοικοι της εξοχής... παρεσύρθησαν... και απώθησαν τους μεταρρυθμιστάς...» («Ο Παρατηρητής», αρ. 9/29 Μαρτ. 1852).

179. Ο Κανδ. Ρώμας δέχθηκε την παρασημοφόρησή του από τη βρετανική κυβέρνηση και αργότερα το διορισμό του ως τοποτηρητού Ιθάκης («Φωνή του Ιονίου» (=Φ.Ι.), αρ. 4/7 Ιουν. 1858. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 140, 162). Ο Γ. Μεσαλάς διορίστηκε (1858) έπαρχος Ζακύνθου (Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 153).

180. «Ρήγας», αρ. 32/6 Δεκ. 1858.

181. Φ.Ι., αρ. 5/14 Ιουν. 1858. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 164.

182. ΓΑΚ Συλλ. Βλαχ. Δ. κυτ. 93, αρ. 1527, 1529, όπου Διοργανισμός της λέσχης «Ζάκυνθος» 1851-1855, άρθρ. 17 και 1860-1865, άρθρ. 18. — «Η φωνή του Ιονίου και Ρήγας», (=Φ.Ι.Ρ.), αρ. 50/1 Απρ. 1861 και αρ. 85/29.

όπως με την ευκαιρία της επισκέψεως (1858) του W.-E. Gladstone στη Ζάκυνθο, οπότε και θα αναρτήσουν σχετικά placard, ή την έξωση του Όθωνα¹⁸³.

Ως χώροι πολιτικών συγκεντρώσεων την περίοδο αυτή ξένοι αναφέρουν το 1859 τα καφενεία και το μεγάλο Casino¹⁸⁴. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες για συνεδριάσεις ριζοσπαστών προκειμένου να υποδειχθούν τα ονόματα υποψηφίων βουλευτών¹⁸⁵, αλλά δεν αναφέρονται οι χρησιμοποιούμενοι χώροι. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η αιτιολογία της συγκλήσεως «των συνεδριάσεων» αυτών, όπως διατυπώθηκε από τον Κ. Λομβάρδο, ως ενδεικτικό του χαρακτήρα της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς των Επτανησίων πολιτικών: Επιδίωξη να προκύψει από τη διαδικασία των συνεδριάσεων η «υποψηφιότητα κόμματος πολιτικού» και όχι «υποψηφιότητα ατόμων». Να εκτεθούν προς ψηφοφορία όχι άτομα, αλλά αρχές. Αυτή υπήρξε η άποψη της ομάδας γύρω από τον Κ. Λομβάρδο, αλλά και των μεταρρυθμιστών, όπως διατυπώθηκε στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας τους «Η 10η Οκτωβρίου» δύο χρόνια αργότερα¹⁸⁶.

Μετά την εκδήλωση της προθέσεως της Βρετανίας να συναινέσει στην παραχώρηση των Επτανήσων στο ελληνικό βασίλειο και της επιθυμίας της να «συμβουλευθή, κατά το μάλλον θετικόν και επίσημον τρόπον, τας επιθυμίας των κατοίκων των Ιονίων Νήσων ως προς την μέλλουσαν αυτών τύχην»¹⁸⁷, κρίθηκε απαραίτητη η σύγκληση της Ιόνιας Βουλής, η οποία θ' αποφάσιζε την ένωση και τους όρους της πραγματοποιήσεώς της. Τότε σημειώθηκε νέα κινητοποίηση για την ανάδειξη των βουλευτών της 13ης βουλευτικής περιόδου¹⁸⁸. Τούτο ήταν απαραίτητο μιά και όπως είναι γνωστό τα τελευταία χρόνια και συγκεκριμένα από το 1858 ο ενωτικός αγώνας με το διχασμό των ριζοσπαστών είχε διασπασθεί. Οι συζητήσεις στη 12η Βουλή (1862)

183. Φ.Ι.Ρ., αρ. 102/20 Οκτ. 1862. Βλ. και Διον. Καλογερόπουλου, «Από την ανέκδοτον αλληλογραφίαν του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και Κωνσταντίνου Σαούλη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 23 (1967), σ. 203-204. — Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 156-157. Εκτεταμένη περιγραφή της επίσκεψης του Gladstone στη Ζάκυνθο εις AMAE, C.P.C. Angleterre, Corfou, τ. 32, αρ. 109 και 113 κ.ε.

184. AMAE, C.P.C. Angleterre, Corfou, τ. 32, αρ. 186/25 Μαΐου 1859. Ενδεχομένως θα πρόκειται περί εξοχικού καφενείου το οποίο, όπως και τα αντίστοιχα στην Αθήνα ή Ιταλία, διέθεταν εφημερίδες, μέσα ψυχαγωγίας.

185. Φ.Ι.Ρ., αρ. 22/29 Απρ. 1860.

186. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 1/29 Δεκ. 1862. Βλ. και Ντ. Κονόμου, *Ο επανησιακός...*, σ. 135. — Του ίδιου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 172.

187. Ντ. Κονόμου, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 178 όπου το σχετικό έγγραφο. Βλ. και Σπ. Χρ. Βερύκιου, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήναι 1964, σ. 416.

188. AMAE, C.P.C. Angleterre Corfou, τ. 40, αρ. 109.

είναι ενδεικτικές. Οι ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς με πρωταγωνιστή τον Ηλ. Ζερβό - Ιακωβάτο ως πρόεδρο της Βουλής τάχθηκαν υπέρ της προσωρινής αναστολής του εθνικού ζητήματος και της ψηφίσεως μεταρρυθμιστικών μέτρων¹⁸⁹. Τη σύγχυση που προκλήθηκε αποπειράθηκε να εκμεταλλευθεί ο μηχανισμός της Προστασίας με τα ντόπια ερείσματά του. Ο Αρμοστής ανέφερε στη βρετανική κυβέρνηση ότι οι Επτανήσιοι δεν επιθυμούσαν πλέον την ένωση με μια χώρα αναρχούμενη, όπως η Ελλάδα μετά την έξωση του Όθωνα¹⁹⁰. Έτσι έπρεπε να εκλεγούν άτομα τα οποία θα υποστήριζαν κατ' αρχή την ένωση. Κριτήριο εκλογής έπρεπε ν' αποτελέσουν ακόμη οι απόψεις των υποψηφίων σχετικά με τον τρόπο πραγματοποίησης της ενώσεως και της αφομοίωσης των νησιών με την Ελλάδα. Και τούτο γιατί είχαν διαμορφωθεί και στη Ζάκυνθο δύο τάσεις. Οι ριζοσπάστες με κύριο εκπρόσωπο τον Κ. Λομβάρδο υποστήριζαν την άμεση αφομοίωση. Οι μεταρρυθμιστές θεωρώντας ότι η Επτάνησος διέθετε πολιτικούς, διοικητικούς, δικαστικούς θεσμούς, ενώ στην Ελλάδα ήδη συζητιούνταν οι νόμοι για τη διοικητική οργάνωση, δεν είχε ολοκληρωθεί ο αστικός κώδικας, υφίστατο το βασιζόμενο στον «δεκανισμό» φορολογικό σύστημα, υποστήριζαν τη σταδιακή ένωση των δύο κρατών. Αρνούνταν να προστεθεί στο ελληνικό βασίλειο η Επτάνησος ως «δορυάλωτος επαρχία»¹⁹¹.

Στην προεκλογική αυτή περίοδο δεν φαίνεται ότι ενεργοποιήθηκαν ιδιαίτερα οι υφιστάμενες λέσχες, δηλαδή «Ο Ζάκυνθος», «Πρόοδος», «Ειρήνη», «Αδελφότης». Η λέσχη «Αδελφότης» εμφανιζόταν ότι υποστήριξε τους υποψήφιους που υπέδειξε ο Κ. Λομβάρδος και οι συνεργάτες του. Την πολιτική φυσιογνωμία της επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η διοικούσα επιτροπή της λέσχης και οι συνδρομητές της σε πανηγυρική εκδήλωση υποδέχθηκαν τη βουλευτική ομάδα του Κ. Λομβάρδου μετά την εκλογή της¹⁹². Η λέσχη «Ο Ζάκυνθος» υποστήριζε τους μεταρρυθμιστές. Η ανάγνωση μεταξύ των συνδρομητών της και η συζήτηση πάνω σε πολιτικό φυλλάδιο με τίτλο «Δύο λέξεις προς διαφώτισιν της κοινής γνώμης», το οποίο κατέκρινε τον Κ. Λομβάρδο είναι ενδεικτική¹⁹³.

Οι μεταρρυθμιστές την εποχή αυτή εμφανίζονται περισσότερο ενισχυμένοι. Είχαν εκδηλωθεί υπέρ της ενώσεως, αλλά κυρίως υπέρ

189. Σπ. Χρ. Βερούκιου, ό.π., σ. 393 κ.ε. Βλ. και Ντ. Κονόμου, Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η ένωση της Επτανήσου, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, αρ. 15, Αθήναι 1964, σ. 123 κ.ε.

190. Σπ. Χρ. Βερούκιου, ό.π., σ. 414.

191. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 35/23 Αυγ. 1863.

192. Φ.Ι.Ρ., αρ. 128/25 Σεπτ. 1863.

193. Φ.Ι.Ρ., αρ. 106/14 Δεκ. 1862 και αρ. 108/11 Ιαν. 1863. Το παραπάνω αναφερόμενο φυλλάδιο δεν βρήκα, αλλ' ούτε και περιλαμβάνεται εις Bibliographie Ioniennne.

της εκθρονίσεως του Όθωνα. Τούτο έχει κάποια σημασία γιατί και πάλι οι μεταρρυθμιστές, αποδεχόμενοι την επανάσταση του Οκτωβρίου του 1862, που τελικά δεν σήμαινε, όπως είναι γνωστό, παρά νίκη της βρετανικής πολιτικής, εμφανίζονται ως είδος οχήματός της. Το αίτημα εκσυγχρονισμού του ελληνικού βασιλείου το οποίο αποτέλεσε το ιδεολογικό πλαίσιο της αντι-οθωνικής εκστρατείας και διατυπώθηκε δυναμικά από την ελληνική φιλελεύθερη «νεολαία»¹⁹⁴, υιοθετήθηκε από τους μεταρρυθμιστές. Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι την αντίστοιχη στη Ζάκυνθο «νεολαία» εκπροσωπούσε η αστική τάξη, ότι ο Κ. Λομβάρδος, ως συνεργάτης του Όθωνα και του καθεστώτος τους, εμφανιζόταν αντίθετος με την μεταπολίτευση, τότε αποσαφηνίζεται περισσότερο ο χαρακτήρας και η ιδεολογική φυσιογνωμία της κοινωνικής ομάδας που συγκεντρωνόταν στη λέσχη «Ο Ζάκυνθος».

Στην ίδια ιδεολογική τροχιά θρискόταν την περίοδο αυτή και μερίδα ριζοσπαστών της Ζακύνθου, όπως οι Γ. Βερούκιος, Ιω. Ιωαννόπουλος, οι οποίοι είχαν διαφωνήσει εκ νέου με τον Κ. Λομβάρδο. Είναι γνωστό ότι η διαφωνία τους οφειλόταν όχι μόνο στην προτεραιότητα την οποία από το παρελθόν ο Κ. Λομβάρδος έδινε στο εθνικό ζήτημα σε σχέση με τα κοινωνικά αιτήματα, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι ο ίδιος με την ευκαιρία του ιταλικού απελευθερωτικού πολέμου είχε υποστηρίξει τον Όθωνα, θεωρούμενον ως όργανο της Αυστρίας, να χρησιμοποιήσει την εθνική ιδέα για να στηρίξει το θρόνο του και το αυταρχικό καθεστώς του¹⁹⁵. Άλλο σημείο διαφωνίας τους υπήρξε η αντίδραση του Κ. Λομβάρδου στην υποψηφιότητα του πρίγκηπα Alfred της Αγγλίας για τον ελληνικό θρόνο. Υφίστατο επομένως στη Ζάκυνθο ιδεολογικές μετατοπίσεις και σύγχυση, ως προς την πολιτική θέση των υποψηφίων για την 13η Βουλή, σε μια περίοδο κατ' αρχήν μεταβατική, η οποία θα έκρινε λίγο - πολύ την τύχη της Επτανήσου. Χρειαζόταν κατά συνέπεια η ενημέρωση του εκλογικού σώματος.

Στα μέσα Αυγούστου του 1863 ιδρύθηκε «υπό πολλών εντίμων πολιτών πάσης τάξεως πολιτικός σύλλογος» με το όνομα «Ένωσις». Δεν ονομάζεται λέσχη ή μορφή κοινωνικής οργανώσεως που προβλέπεται, όπως λέχθηκε, απλή κοινωνικότητα και ψυχαγωγία των μελών της. Ο πολιτικός σύλλογος αποτελεί μορφή οργανώσεως για την εξυπηρέτηση μόνον αναγκών εκλογικής περιόδου. Για τούτο και το αντίστοιχο σώμα που ιδρύθηκε την ίδια εποχή στην Κέρκυρα από τα μέλη της λέσχης «Αναγέννησις» ονομάζεται «εκλογικός σύλλογος» ή «εκλογι-

194. Για την ιδεολογική φυσιογνωμία, την κοινωνική σύνθεση κ.λπ. της «νεολαίας», βλ. Αντ. Λιάκου, «Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος», Μνήμων, τ. 8 (1980), σ. 9-46.

195. Αντ. Λιάκου, Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 167, 195.

κή επιτροπή»¹⁹⁶. Ο πολιτικός λοιπόν χαρακτήρας του συλλόγου «Ένωσις» είναι περισσότερο διαυγής. Έχει στόχο «την συζήτησιν περί των πατρίων και τον εκ ταύτης πηγάζοντα φωτισμόν του δημοσίου... εις περιστάσεις... μεταβατικάς... ότε το φως της συζητήσεως και της αλήθειας είναι ανάγκη να ποδηγετή τους λαούς όπως ούτοι διέρχωνται τας οδούς της μεταβάσεως, φωτιζόμενοι και μη προσκόπτοντες απέναντι όσων δύναται, είτε ο εγωισμός είτε τα πάθη να παρεμβάλωσιν εις αυτάς προκόμματα...»¹⁹⁷.

Ιδρυτές του συλλόγου είναι οι μεταρρυθμιστές που εξέδιδαν από τον Δεκέμβριο του 1862 την εφημερίδα «Η 10η Οκτωβρίου», δηλαδή οι Νικ. Ερμ. Λούντζης, Β. Α. Βαρδιάνης, Γ. Καρβελάς, Αναστ. Γαήτας, Α. Ν. Μαρκεζίνης, Δ. Π. Στεφάνου¹⁹⁸. Ως πολιτικές αρχές του συλλόγου καθόριζαν στο πρόγραμμά τους εκείνες της επαναστάσεως του 1862, επιβεβαιώνοντας έτσι την ιδεολογική ταυτότητά τους με την ελληνική φιλελεύθερη «νεολαία». Ο συγκεκριμένος στόχος του θα δηλωθεί από εφημερίδα της Αθήνας: απομόνωση των ευάριθμων ριζοσπαστών από τους «ορθώς φρονούντας πολίτας» και καταπολέμηση των παραδοξολογιών τους¹⁹⁹.

Από τις πρώτες ενέργειες του συλλόγου ήταν: 1) Η ανακήρυξη ως επιτίμου μελών του του μητροπολίτη Κερκύρας Αθανασίου, ψυχή του ενωτικού αγώνα στην Κέρκυρα και της λέσχης «Αναγέννησις»²⁰⁰, για τα «φιλοεθνή αισθήματά» του, και του μητροπολίτη Ζακύνθου Νικολάου Κοκκίνη²⁰¹. 2) Η αναδημοσίευση άρθρου από την εφημερίδα «Ημέρα» της Τεργέστης²⁰². Η επιλογή του κειμένου αυτού είναι αποκαλυπτική όχι μόνο για τις θέσεις των ομογενών της παραπάνω παροικίας, αλλά για τις απόψεις γενικότερα των αστών της διασποράς, για τους δεσμούς τους με την αγγλική πολιτική και τις προσδοκίες τους για στενότερη και επωφελέστερη σύνδεση με το αγγλικό κεφάλαιο που καλλιέργησε η άνοδος του Γεωργίου Α΄ στον ελληνικό θρόνο. Ο αρθρογράφος διαψεύδει ότι η Αγγλία είναι υπέρ της ακεραιότητας της Πύλης και αντίθετη με το πρόγραμμα της Μ. Ιδέας. Υποδεικνύει όμως τις προϋποθέσεις για ν' αρχίσει ο ελληνισμός την πορεία προς τον Βόσπορο: εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και

196. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 34/17 Αυγ. και 35/23 Αυγ. 1863.

197. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 36/31 Αυγ. 1863.

198. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 1/29 Δεκ. 1862. Βλ. και Ντ. Κονόμου, Ο επανησιακός...,

ό. π.

199. «Παλιγγενεσία», αρ. 212/24 Αυγ. 1863.

200. Για την ενωτική δραστηριότητα του μητροπολίτη, βλ. Γ. Μεταλληνού, «Ο Μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος και η ένωση της Επτανήσου», ΔΑΕΚ, τ. 19 (1982), σ. 12-23.

201. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 36/31 Αυγ. 1863.

202. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 36/31 Αυγ. 1863.

κοινωνίας. Εφόσον λοιπόν πρέπει να διατηρείται η φιλία μεταξύ Αγγλίας και ελληνικού έθνους, ο επτανησιακός λαός καλούμενος να εκλέξει τους βουλευτές του οφείλει ν' αποδοκιμάσει «τας δημοκρατίας ευαρίθμου τινος ομάδας ήτις πρεσβεύει και διακηρύττει ως πολιτικήν αρχήν την προς την προστάτιδα Δύναμιν δυσπιστίαν... Φοβούμεθα μη από του βήματος της Ιονίου Βουλής αντηχήση τυχόν η σφοδρά ρητορεία ακάμπτου τινος πατριώτου εξ εκείνων οίτινες πανταχού υποπτεύονται παγίδας, και αντί να ζώσιν εν τῷ παρόντι και εν τῷ μέλλοντι, εκθάπτουσιν... οδυνηράς αναμνήσεις...»²⁰³. Σύσταση λοιπόν της ομογένειας η πολιτική απομόνωση του Κ. Λομβάρδου και των ομοφώνων του. Στη διάρκεια του ενωτικού αγώνα είχε αναδειχθεί ως ο πλέον επίφοβος για το καθεστώς της Προστασίας, στην τελευταία δε περίοδο είχε αντιδράσει στην υποψηφιότητα του πρίγκηπα Alfred της Αγγλίας για τον ελληνικό θρόνο. Τόσο λοιπόν οι συνδεδεμένοι με την αγγλική πολιτική ομογενείς, όσο και η ελληνική αντι-οθωνική «νεο-λαία» της Αθήνας, ταυτίζονταν ως προς την επιδίωξη της πολιτικής εκμηδενίσεως του Κ. Λομβάρδου στις εκλογές.

Οι δραστηριότητες του πολιτικού συλλόγου «Ένωσις» και η πειθώ των μελών του αποδείχθηκαν ανεπαρκείς. Ο Κ. Λομβάρδος διευκρινίζοντας στον τύπο τις σχέσεις του με τον Όθωνα, τον χαρακτήρα και τον στόχο των ενεργειών του, απέδειξε την αντίθεσή του με το οθωνικό καθεστώς στερώντας έτσι βασικό επιχείρημα των πολιτικών αντιπάλων του²⁰⁴. Αυτοί δε ακριβώς οι αγώνες του κατά της Προστασίας εξασφάλισαν σ' αυτόν και την βουλευτική ομάδα του την εκλογική νίκη τον Σεπτέμβριο του 1863²⁰⁵. Τα μεσοαστικά στρώματα που σύχναζαν στη λέσχη «Αδελφότης» και οι ψηφοφόροι της υπαίθρου θα παραμείνουν για δεκαετίες η εκλογική δύναμή του.

203. «Η 10η Οκτωβρίου», αρ. 36/31 Αυγ. 1863.

204. Αντ. Λιάκου, *Η ιταλική...*, σ. 210.

205. Σπ. Χρ. Βερυκίου, ό.π., σ. 416. Οι συνεργαζόμενοι με τους μεταρρυθμιστές ριζοσπάστες υποψήφιοι Γ. Βερύκιος, Δ. Μπαχώμης, Αγγ. Σιγούρος - Δεσύλλας, Ιω. Ιωαννόπουλος με φυλλάδιο που δημοσίευσαν προς «ενημέρωσιν του Πανελληνίου», απέδιδαν την εκλογική ήττα τους στη βία που άσκησε η αντίπαλη μερίδα (Β.Ι., τ. 2, αρ. 2367).